

НА ЗОЛОТІЙ НИВІ ПОДІЛЛЯ

▼ ВАСИЛЬ ТАРБА ▼

SCIENTIFIC THEOLOGICAL INSTITUTE
OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF U.S.A.

VASYL HARBA

ON THE GOLDEN FIELDS OF PODOLIA

Printed by Petro Yamniak, 9 Lincoln Pl. Clifton, N. J. 07011

1970

USA

НАУКОВО БОГОСЛОВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СПОЛУЧЕНИХ
ШТАТАХ АМЕРИКИ

ВАСИЛЬ ГАРБА

НА ЗОЛОТІЙ НИВІ ПОДІЛЛЯ

/ПОДІЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ НА СЛУЖБІ
НАЦІЇ 1797–1919.

Історична монографія та спогади сучасників./

ОБКЛАДИНКА АВТОРА
Склад Петра Ямняка — Кліфтон, Н. Джерзі, 1970.

Василий Тарасов

ВАСИЛЬ ГАРБА

НА ЗОЛОТІЙ НИВІ ПОДІЛЛЯ

ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІЇ

Оцих кілька рядків, замість рецензії, про вражіння від скрипту *„На золотій ниві Поділля“* автора Василя Гарби, — праці цінної з огляду на зміст і форму.

В останні декілька років друковано у нашій церковній пресі (в Укр. Правосл. Слові, Укр. Правосл. Календарі) статті-спогади про Духовні Православні Семінарії: „Волинська Духовна Семінарія”, „Православна Духовна Семінарія в Крем’янці на Волині”, „Харківська Духовна Семінарія”.

Скрипт, що в моїх руках, це вже цілком щось інше, ніж згадані шойно статті-спогади. У підзаголовку скрипту *„На золотій ниві Поділля“* читаємо: „Подільська Духовна Семінарія на службі нації 1797–1919 рр. Історична монографія та спогади сучасників”. Вже ці рядки „біографії” скрипту та особливо огляд на останній сторінці кидають багато світла на його зміст. А зміст багатий і цікавий. На широкому, розлогому тлі Поділля–церковно-релігійному, політичному, національному від 17-го століття й до років 1913–1919 представлена місія Подільської Семінарії, як охоронича та благовісника прадідівської Віри Православної та розсівача зерен української ідеї на золотій ниві Поділля.

Перша частина скрипту — історична монографія оперта на історичних наукових працях М. Грушевського, В. Біднова, М. Славінського та ін. і родовід Подільської Семінарії виводиться з року 1632, коли було відкрито у Вінниці філію Києво-Могилянської Академії, як духовну школу середнього типу.

У спогадах автора В. Гарби, вихованця Подільської Семінарії, емоційно, з експресією оповідається про Семінарію 1913 — 1919 рр, коли вона була зліквідована більшовицькою владою.

„На золотій ниві Поділля“ — це, так би мовити, доповнення до твору В. Приходька *„Під сонцем Поділля“*, тільки тут доклад-

ніше оповідається про деякі специфічні моменти та епізоди з життя Семінарії і в ньому, зі зрозумілим для нас глибшим сентиментом, вихованець Семінарії В. Гарба, оповідає про плеяду вихованців та працівників її, що імена їх, як: письменників, поетів, композиторів, учених богословів, керманичів та діячів нашої відродженої національної Церкви та героїв—учасників Визвольного змагу, золотими літерами записані в нашу історію. Це: С. Руданський, А. Свідницький, М. Коцюбинський, М. Леонтович з 19-го століття, наші корифеї з пізніших часів: О. Лотоцький, В. Чехівський, брати Приходьки, митрополит І. Павловський, єпископ М. Карабіневич, священник о. Л. Форостівський, і багато інших „імже числа несть” ...

Добре прислужилася Подільська Семінарія нашій Укр. Православній Церкві та нашій нації і добре було б, якби твір про неї *„На золотій ниві Поділля”* в надрукованому виді побачив Божий світ.

Прот. о. Ф. Кульчинський

м. Трентон, лютий 1970 р.

ПЕРЕДМОВА Тепер аж, в 170-ту річницю заснування Подільської Духовної Семінарії, після майже півсотні літ повного забуття її, у далекій чужині, за тисячі й тисячі миль від рідного Поділля, в одного з „останніх могиканів“, колишнього її вихованця, зродилася думка, немов підштовхнута стривоженістю невиконаного боргу, переказати якомсь нащадкам про те, як в недовгій, але славній історії, ця школа виконувала свою місію охоронича та благовісника предківської віри православної та розсівача зерен української ідеї на золотій ниві Поділля.

Автор — один з небагатьох, чудом уцілілих, по нещадному „батиєвому“ розіромі його покоління, абсолювент останнього 116-го випуску Подільської Духовної Семінарії. За це чудо, з ласки Божої дароване йому, він почувається зобов'язаним віддячитись оцим скромним твором у пам'ять його Альма Матер, що дала колись йому перші заложення, зформувала з юнака людину і вивела його „в люди“...

І в сумний 50-річний ювілей „смерти“ школи, коли вже й останні вихованці її поволі переходять до історії, захотілося йому покласти кілька й своїх квітів із вдячності та спогадів на дорогу могилу славної школи, з якої може бути гордий кожний українець, кожний православний. Бо не буде тут перебільшенням сказати, що Подільська Духовна Семінарія була для Поділля тим, чим була славна Петро—Могилянська Академія для всієї України.

У перших п'ятих розділах нариску подається історичне тло православної Поділля, на якому, разом із ним, ділить долю й недолю його єдина духовна православна школа-семінарія та висвітлюється, яку роль вона відіграла, як воєнище православ'я та українства в краю.

У кінцевому розділі — „Останній випуск семінарії“ автор ділиться жмутом спогадів, уцілілих у короткий люд-

ській пам'яті, про життя та події з останнього випуску цієї школи в періоді 1913 – 1919 рр., про ті вже далекі тепер роки, що також непомітно перейшли самі до історії, але історії, яку, на жаль, ніде та ніхто ще не переказав.

Найбільшою трудністю до написання стали перші розділи—історичний екскурс в минуле. Бо, коли з історії Поділля малося відносно достатньо матеріалу, то про самий суб'єкт теми, про Духовну Семінарію, матеріяли виявилися дуже обмеженими. Неможливість відповідно збалансувати цю диспропорцію й становить найбільше огірчення автора.

У komponуванні останнього розділу, власне спогадів, чималу прислугу зробили авторові однокурсники: прот. О. Потульницький, Ю. Коркош, проф. М. Гадзінський та одношкільники: прот. Л. Форостівський, П. Трембовецький, інж. К. Туркало та проф. М. Подруцький. Всім їм тут за це складається братерська щиросердечна подяка.

Тож ще з бурси пам'ятаючи клясичне — „Verba volant, scripta manent” та в переконанні, що написане, навіть так—сяк, не зникне без сліду для поколінь, автор наважується видати цей скромний скрипт та присвятити його найперше нашій молоді, якій ще так часто й так багато бракує до заповнення „білих плям” з нашої недавньої історії.

Василь ГАРБА

Березень, 1970. Алабама,
США.

1. ПОЧАТКИ ІСТОРІЇ. З сумом доводиться починати історію якогось об'єкту, коли знаєш, що його життя було неприродньо-силоміць припинене брутальною сторонньою силою, та ще більше сумно стає, коли надії на відродження дорогого феніксу з попелу історії маліють та гаснуть з кожним роком... З таким чуттям приступаєш до дослідження історії *Подільської Духовної Семінарії*, цієї найстаршої та найславнішої школи нашого рідного православного Поділля. Бож, як побачимо далі, на Поділлі здавна не бракувало інших шкіл і то шкіл дуже добре поставлених та вивінованих: різних єзуїтських та василіянських колегіумів, римо-католицьких та уніятських семінарій, кляшторських шкіл і т. п., але то були не наші – чужі школи зі скрайньо ворожими намірами та наставленнями до українського народу.

Пройшло вже півстоліття, як руїницьким вихором „найпередовішої” революції було зметено з лиця землі й цю установу-школу, що була більше сотні років правдивим виразником народніх традицій, віри та прагнень. Дослідник її історії стає перед безрадісним фактом: у вогні та бурі революції зникла не лише школа, позникали всі джерельні писані матеріяли про неї.

Не дивно, що їх немає тут, на чужому ґрунті, на чужому полі... Немає їх і там „вдома”. Не віднайти їх, бож все „безвартісне” давно пішло там з димом, в трубу... На обгорточний папір, на махорочні „козячі ніжки”, на попіл пустила всі ці речі „найперодовіша” революція... Лише архіви бувшої „охранки”, як тепер архіви МВД дбайливо сортувалося та оберігалось. Кому там потрібно затримувати та увічнювати для історії щось, що мало відношення до горезвісного „опіюму народу” ?...

Почуття довгу та вдячності веліло колись вцілілим після величезних людських побойовищ насипати високі могили „невідомому солдатові” та ставити їм скрізь символічні монументи... З таким от почуттям починаємо й ми збирати з розбитої будівлі

уламки та рештки її, намагаючись відтворити бодай силуету славної колись будівлі—найстаршої школи нашого Поділля.

Родовід Подільської Духовної Семінарії можна б почати власне ще з 1632-го року, коли Київська Колегія, перетворена митрополитом Петром Могилою з Київської Богоявленської Братської школи, відкрила свою філію в 1632-му році у Вінниці на Поділлі. Це була за тодішніх часів духовна школа середнього типу, що відповідала б пізнішим духовним семінаріям. Це про ту родоначальницю духовних „бурс” з неприхованою симпатією писав Т. Шевченко в поемі „Чернець”.

„... А із Братства те бурсацтво мовчки виглядає...”

Після цієї дати сама Київська Колегія в 1694 році переформовується в академію /славнозвісну Петро-Могилянську Академію/ — школу вищого типу, а її колишня філія Вінницька /Подільська/ колегія так і залишилася школою—бурсою середнього типу.

От тут то й обриваються наші відомості про дальшу долю цієї Вінницької колегії: чи вона існувала й далі без перерви на тому ж місці у Вінниці, чи її було замкнено під час польсько-уніятського лихоліття на Поділлі у 18-му віці?... Знаємо, що від Петро-Могилянської Академії, яка врешті еволюціонувала в 1810 році до статусу російських духовних академій, ще в 1700-1730-х роках повідбруньковувалися інші філії—духовні семінарії: в Чернигові, Білгороді, Харкові, Переяславі. Про Вінницьку ж колегію в ці часи не маємо ніяких відомостей.

Ще знаємо також, що давно в м. Кам’янці-Подільському при стародавній Троїцькій церкві існувала в кінці 17-го та на початках 18-го століття Братська школа, що готувала майбутніх священиків. Але з часу, коли уніяти в 1722-му році відібрали в православних цю церкву, школа та перестала існувати, так що включати її в генеалогічний пеня майбутньої православної духовної семінарії Поділля також не приходитьсь. Таким чином цю величезну білу пляму в генеалогії нашої подільської „бурси” /з 1694 до 1797 р./ не можемо заповнити ніякими певними даними, тому доводиться офіційну історію нашої Альма Матер починати з 1797-го року, коли за розпорядженням Російського Синоду було ор-

ганізовано Подільську Духовну Семінарію, себ-то це сталося на четвертому році по прилученні Поділля до Росії від Польщі та реорганізації всієї Правобережної України за московським зразком на губернії.

Спочатку семінарію було приміщено в м. Шаргороді в будинках колишнього єзуїтського кляштору та в приміщеннях колишньої василіянської монастирської школи, заснованої ще магнатом Станіславом Любомирським в 1749-му році. Цей монастир та школа перейшли до православних після масового відходу уніятів на православ'я в кінці вісімнадцятого століття.

Чому саме тут в Шаргороді – цьому глухому закуткові бувшого Могилівського повіту відкрито було семінарію?

Справа в тому, що православне Поділля, по нестримному наступі на нього уніятів протягом 18-го століття, на той час являло собою досить розхитану та ослаблену структуру: православних парафій залишилося мало, церкви дуже бідні, ієрархія в занепаді, без свого єпископа, досі нею керував єпископ аж з далекого Перемишля, який і сам ледве-ледве встоювався на хистких позиціях, оточений звідусіль лавами штурмуючих римо-католиків та уніятів.

Тож, коли російська влада на місце польських воєводств організувала Подільську губернію з адміністративним центром в м. Кам'янці-Подільському, то перший православний єпископ, призначений сюди синодом – Іоанникій / до речі українець з Волині/ опинився тут у положенні бідного родича...

На той час в м. Кам'янці-Подільському існували добре організовані католицьке та уніятське біскупства зі всіма численними вгіддями та закладами: монастирями, костелами, школами, консисторіями. Новопризначеному ж православному єпископові в губерніяльному місці не знайшлося фактично місця, тому й притулений він був зі своєю консисторією, катедрою та ін. в глухому містечку Шаргороді. Тут за його першим почином й організовано було, як сказано вище, першу православну духовну семінарію для Поділля в 1797-му році.

Там вона перебула дев'ять років, а з 1806-го й до останнього 1919-го р. вона містилася в м. Кам'янці-Подільському. Ли-

ше в часі першої світової війни семінарія мусіла була покидати своє насиджене гніздо та була двічі евакуйована: в 1914/15 р. до м. Костянтинограду, а в 1917/18 р. до м. Лубень на Полтавщині.

За 122 роки свого існування семінарія дала 116 випусків. З досить обережних припущень, бо на жаль, точних статистичних даних не маємо, виходить, що за цей час зі стін школи вийшло біля 4.500 осіб – ціла армія освічених, культурних на той час молодих людей, які в переважній більшості осідали й діяли на селі, серед свого народу. В цьому найперший та найбільший суто культурницький вплив цієї школи на село.

Хоча серед інших своїх посестер–семінарій Подільська Духовна Семінарія була чи не наймолодшою /після Київської та Херсонської/, проте серед учбових закладів Поділля, та зокрема м. Кам'янця-Под., це була найстарша середнього типу школа.

Примітка.

За трохи неповними даними можемо встановити таку послідовність виникнення тих шкіл на Поділлі, які в більшій чи меншій мірі спричинилися до зросту культурної та національної свідомости населення:

1797 р. Подільська Духовна Семінарія.

1832. Кам'янець–Под. хлоп'яча гімназія

1838. Хлоп'яча гімназія в м. Немирові.

1854. Єпархіяльна жіноча школа – „пансіон” в м. Тульчині.

1860. Кам'янець–Под. Духовне Училище.

1864. Єпарх. жіноча школа – „пансіон” в м. Кам. – Под.

1865. Кам'янець–Под. Маріїнська гімназія.

1869. Кам'янець–Под. Двоклясове „Городское Училище”.

Біля цієї дати такі ж школи по всіх повітових містах Поділля.

1870–1879. Вчительські семінарії в м. Вінниці та Кам'янці–Под. Двоклясові Вчительські школи та Церковно-Вчительські школи в м. Кам'янці-Под. Вінниці, Жванчику та Чорнокозинцях.

Кам'янець–Под. Середня Технічна Школа.

1894 ” ” Кмерційна Школа.

1905. Жіноча Гімназія Славутинської.

Історична роля її, особливо в перших декадах по перейнятті Поділля від Польщі, була не лише культурницькою, була її місія просто рятувальною. На ті бо часи православ'я на Поділлі доходило останніх меж свого існування.

Але, перш ніж перейти до ширшого освітлення цього факту, мусимо тут зупинитися, бодай коротко, на двох ходячих упередженнях.

Перше, що розділ Польщі 1795-го року та прилучення Поділля до Росії автоматично потягнув за собою полегші та привілеї для тутешньої православної людности.

Друге, що царський уряд нібито брутально, силою, через своїх жандармів перевів уніятів Поділля на православ'я протягом перших років по прилученні Поділля до Росії.

Об'єктивний бо розгляд цього допоможе ліпше висвітлити становище школи на правдивому історичному тлі. Не думаємо тут приховувати свого персонального ставлення та оцінки історичних процесів тієї далекої вже від нас доби. Вони оперті не на емоціях, бодай і шляхетних, вони базуються на об'єктивній аналізі наших як і чужих поважних істориків. Всі вони однозгідно твердять, що коли б процес ополячення української селянської маси через унію було довершено, / а до цього йшли всі змагання польської адміністрації, польських поміщиків та католицько-уніятського духовництва в тих часах /, то наслідком цього була би втрата для України, як нації, кількох мільйонів споконвічних синів її. Віра бо православна на ті часи покривалася з приналежністю до української національности, так само як віра католицька була синонімом польської народности.

II. РОЛЯ СЕМІНАРІЇ В ПІДНЕСЕННІ ІЗ Так, над православ'ям на
ЗАНЕПАДУ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ Поділлі в ті часи /кінець
НА ПОДІЛЛІ. /Період 1797–1831./ 18-го та початок 19-го століття/ дійсно висіло

примарою – „бути чи не бути” ...

Матеріально та культурно православні парафії ледве животіли. Власне православна віра стала притаманною селянам-кріпакам та дрібним міщанам, економічний стан яких ледве чим різнився від панщинних людей. А впарі з цим денаціоналізаційний процес

Проф. В. Біднов так характеризує положення: „Після першого розділу Польщі в 1772-му році, коли Поділля, як і Правобережжя, ще не було відібране від Польщі, польській шляхті, в компенсацію за болісну справу анексії земель їх держави /Білорусі/ дано було відчувати, що опіка російського уряду над „одновірною” людністю ослабла” ...

І дійсно, польська шляхта почала шукати реваншу своєї політичної прогри в іншій площині — в прискореній асиміляції та спольщенні залишеного на землях її володінь українського автохтонного населення через окатоличення його. Польські магнати з підручною їм шляхтою, єзуїтами та уніятами кинулися з особливим запалом та ревністю на вертати на унію людність Поділля та Волині. При чому робили вони це не лише хрестом, але й вогнем і мечем та тортурами. В багатьох актах та пам'ятках це засвідчено.

Ще в 1773-му році було на Правобережній Україні 1902 православних церков, а вже біля 1776-го року відібрано від православних 800 церков, майже половину!..

Яке спустошення принесла ця скомбінована акція поляків, єзуїтів та уніятів православної українській людності, видно хоча б із того, що вже в часі другого розділу Польщі в 1793-му році, себто лише через два десятки років, на обширних просторах єпископської православної дієцезії, що обіймала парафії Мінської, Волинської та Подільської округ, залишилося лише 329 церков, а з духовенства всього 148 священиків та 205 дяків...

Те, що по другому розділі Польщі терен нашого Поділля підпав під православного „царя-батьошку”, як далі побачимо, не змінювало одразу такого упослідженого становища української людности та її віри.

Саме ця доба залишила в спадок нам на Поділлі цілі села, а по інших селах окремі кутки так званої „шляхти”, „мазурів”, „ходячкової шляхти” — отих незрячих, „непом'ящих роду” братів наших—українців, які ні побутом, ні мовою, ні психологічною типізацією, нічим не різнилися від навколишніх „мужиків”, але, що були вони католиками, то й звали себе /несміло правда/ поляками. Таких „поляків” ви могли зустріти ще перед революцією-

ю сотнями і в Загłosній, і в Мукші, і в Золотогірці, в Оринині та майже в кожному містечку на Поділлі.

Про скрайньо занепалий стан православної церкви на Поділлі в ті часи маємо чимало документальних свідчень сучасників тієї доби, як також знаходимо відповідну характеристику цієї доби у наших світських істориків, яким аж ніяк не можна закинути конфесійної необ'єктивності /М.Грушевський, М. Славінський/. Вимовний приклад: в 1831-му році на спеціальне зарядження Синоду Рос. Церкви протоєреєм І. Скворцовим, професором Київської Духовної Академії, було переведене докладне обстеження Подільської єпархії. От його висновки:

„... З 1839 церков Подільської єпархії проф. І. Скворцов пропонує залишити тільки 1065, бо решта 774 не надавалися для відправи Богослужень чи з причини небезпечного їх стану від давности, чи з неблагопристійности для дому Божого. Зустрічалися біля церков жидівські корчми і корчемство провадилось під час Богослуження в церкві. З духовенства одна третина зовсім не мали жодної шкільної освіти; священиків, які скінчили духовну семінарію, було в єпархії тільки сьома частина /це ж після майже сорока років по приєднанні Поділля до одновірної Росії.../; велика залежність священика була від польського поміщика. Вірні були обтяжені роботами на поміщика в святочні православні дні, в дні говіння... Поміщики-католики вмішуються в парафіяльне життя, у вибори церковного старости, є факти навертання на католицизм і т. п.” /І. Власовський. Історія Укр. Православної Церкви, том III. стор. 242./

А от як змальовує цю добу на Правобережжі /а значить і на Поділлі / Історик М. Славінський:

...” Московське право Зависло над Правобережною Україною, що після занепаду Речі Посполитої перейшла до зверхности Російської імперії. На польську шляхту, що володіла тут землями, були автоматично поширені права шляхти російської, а тим і польська панщина обернулася в московське кріпацтво, бо московська влада санкціонувала права та претенсії місцевої шляхти на землі та на селянський послух” ... І далі:

...” Крім того, що майже все урядування на Правобережній

Україні/ а значить і на Поділлі/ фактично переводилося польськими руками, до своїх впливів поляки дістали ще й місцеву шкільну освіту, бо під тим претекстом, що Правобережжя належало колись до компетенції ближчої польської шкільної округи, а саме—Віленської, з поляком-куратором на чолі, місцеві польські патріоти використали цей факт у широкому масштабі і з великою енергією. На Волині в Крем'янці засновано було ліцей, організований на кшталт університету. По цілому Правобережжі поставлені були численні середні й нижчі школи, що в них провадили навчання світські вчителі та католицькі ченці, спеціально до того підготовані. Школи, як на той час, були зразковими, навчання ж у них провадилося польською мовою. Ціла справа була організована дуже доцільно і з педагогічного боку гарно, й наслідки того зразу ж вилилися в місцевому житті. Польська культура, а з нею й польські впливи на Правобережній Україні посилювалися до такої міри, що в дуже скорому часі всі правобережні українські міста, а з ними й Київ, прибрали майже цілковито польський характер. І не лише міста, — спольщені були майже всі верстви населення, крім хіба селянства; польська мова стала родинною навіть у православних священиків, чого ніколи не було в Україні. Польшились навіть урядовці, надіслані сюди з Московщини...” / М. Славінський. Історія України, ст. 179/.

В цьому так добре розвитому поляками шкільництві на Поділлі та Волині, протягом короткого часу відживає польська державницька традиція й вони дуже скоро переходять з культурно-освітньої праці в політичну конспірацію, що дала незабаром свій овоч — повстання поляків в 1831-му році.

Проф. В. Біднов також зазначає: ” ... На початку 19-го століття за уніятами зосталося за згодою російського правительства чимало багатих монастирів. Взагалі уніятські катедри, парафії, монастирі зберегли за собою всі земельні володіння, навіть „підданих”, себто кріпаків. Політика Павла та Олександра І-го була настільки прихильна до унії, що нею був задоволений навіть такий гарячий оборонець уніятської церкви, як біскуп Едвард Ліховський” ... /Укр. Церква, стор. 167 — лекція./

Тож у світлі такої історичної аналізи бліднуть твердження

деяких українських істориків про brutальні утиски, яких нібито зазнали унії та католики з боку царської влади зразу ж по прилученні Правобережжя до Росії в 1795 році. Правда, як на обивательську логіку, досить спокусливо пустити в обіг таку легенду та підтримувати її... Бо ж, справді, виглядало б парадоксом: — за православного царя-батюшки, а православним людям та життя нема... Це щось ніби таке, що в логіці зветься протиріччям у собі — „*Contraditio in adjecto*”... Проте все вияснюється досить просто, коли об’єктивний історик вводить нас за темні лаштунки зовнішньої та внутрішньої політики царів.

Так, ще за цариці Катерини II-гої, коли власне Польщу вже було „покладено на лопатки”, загальна політика царської адміністрації все далі й далі відхиляється від традиційно позірної російської постави, як „захисника одновірних малоросів” ... Цей, зручний колись, козир в політиці дуже скоро перетворюється в досить цинічну Макіявелістичну гру, бо ж фактично польські пани соціально були ближчі російському урядові, ніж одновірний з ним український чи білоруський селянин. Її наступники — цар Павло /1796—1801/ та Олександр I-ий /1801—1825/ ще більше фаворизують поляків, католицизм, унію.

Єзуїти, вірні своєму принципіві — не зважати на „маси”, а опановувати „верхи”, пустили при їх дворі глибоке коріння та мали помітний вплив навіть на голови самих „помазанників”. Так, зразу ж по коронуванні, цар Павло звільняє 11000 поляків, колишніх учасників Костюшкова повстання з тюрем та заслання; багатьом з них повертає маєтки, не спиняючись навіть перед вигнанням москалів, що вже були повсідалися там та розгосподарилися. На другому році він встановлює на українсько-білоруських теренах шість нових римо-католицьких єпархій та відновлює дві уніятські єпископські катедри.

За нього розбудовуються на Україні нові косцюли та каплиці. В цей час, між іншим, на Поділлі повстають косцюли в містечках: Жванчику, Ялтушкові та цвинтарний косцюл в м. Кам’янці та в селах: Куманівці /Літинського повіту/, Голованівці, Ладижині /Брацлавського пов./ та Острожці /Вінницького повіту/. Разом з цим Павло ще в 1800 році спеціальним указом за-

заборонив будування українського стилю православних церков з трьома банями.

Цар Олександр І-ий отверто противиться плянові повернення Почаївського монастиря від уніятів назад православним. За нього на Поділлі побудовано було не менше 20 косцьолів, що на багато перевищувало дійсну потребу в релігійній обслузі вірних. Як показала пізніше дійсність, це були „невинні” осередки, з амвонів яких підготовлялося польські повстання. В цей час побудовано було в таких містах та селах косцьоли на Поділлі: Новій-Ушиці, Дунаєвцях, Копай-Городі, Проскурові, Чорному-Острові Ямполі, Заміхові, Струзі, Саврані, Дзигівці, Сказинцях, Ободівці, Супрунківцях і др.

Характерно, що навіть деякі адміністративно-територіяльні реформи відбивали в собі симпатії до поляків /римо-католиків/. Так з 1823 по 1831 рік Подільська губернія вже не входила в склад Київського генерал-губернаторства, але в склад „Намісництва царства Польського”.

Всі губернатори, призначувані для керування Поділлям аж до 1831-го року були поляками. От імена деяких з них:

О. Юзефович — 1798-1800 р.

Станіслав Павловський — 1815-1822 р.

М. Грохольський — 1823-1831 р.

Цей останній, між іншим, запросив до Кам'янця католицьких монахинь „візиток” /був і такий орден/ для навчання дітей та побудував для них спеціальний будинок на Польських-Фільварках,—пізніше будинок Єпархіяльної жіночої школа — „пансіону”. За цих царів розцвітає польсько-католицьке шкільництво, входить в повну силу польська адміністрація на українських землях і т. п.

Цей невеселий період, що додав до терпінь нашого народу так багато болючого, деякі українські історики чомусь змальовують як прогресивний період, а багато російських істориків якось, наче соромливо, перебігають нашвидку не освітлюючи належно всіх деталей.

І треба було аж неfortunного, ба навіть катастрофічного для поляків повстання проти Росії в 1831-му році, щоб цей, та-

кий сприятливий для них уклад обставин, обернувся зразу проти них, проти всіх їх далекойдучих плянів.

Для повного висвітлення тодішньої ситуації на Поділлі треба зазначити, що царська адміністрація, боячись на початках соціальних заколотів, не тільки, що не сприяла поверненню уніятів до їх прабатьківської православної віри, але навіть гальмувала цей рух. На це також історія має документальні дані—факти та матеріали.

Цей рух виник зразу, спонтанно, з глибин народніх і вилився у масовім переході селянства назад до „благочестя”. Був то такий масовий та нестримний рух на Поділлі, що фактично слабка та неорганізована в тому часі православна ієрархія, не була в стані з ним упоратися, його „освоїти”. Вже бо по другому році прилучення Поділля до Росії тут налічувалося понад 600 тисяч навернених уніятів.

Не наша мета глибше досліджувати також і друге, контроверсійне ніби то питання: чи повернення уніятів до православ'я йшло під примусом царських жандармів, чи це була масова акція добровільного приєднання вірних. Ми переконані, що справа стояла саме так, як її подає переважна більшість неконфесійних істориків, що людність сама спонтанно, без примусу верталася в лоно своєї споконвічної православної віри. Від тієї чи іншої інтерпретації за принципом уподоблювання, факти не змінюються, бо вони вперта річ.

Підсумовуючи все, мусимо констатувати на той час дуже тяжкий фактичний стан, в якому знаходилася українська людність на Поділлі, під оглядом правним, соціальним, економічним та культурно-релігійним: шкіл народніх не було, церкви в скрайньому вбожестві, нестача духовенства та дуже низький культурний його рівень.

На такому — от тлі починає своє життя, переходить свій розвиток та робить перші свої місійні кроки наша Кам'янець-Подільська Духовна Семінарія. То був найтяжчий організаційно—становчий її період.

Це випало в значній мірі на плечі перших вихованців-випусників семінарії. І, коли за згаданим вище актом обстеження

проф. Скворцова в 1831 році на Поділлі було лише одна сьома парафій /округло до 260/ обсаджено священиками з семінарською освітою, то тих 260 священиків і становлять собою власне якраз оту „продукцію” семінарії /треба сказати досить мізерну!, за перших несповна три десятки років її існування на Поділлі.

На жаль, історія не залишила нам багато імен сподвижників—семінаристів з цього раннього періоду. Знаємо, між іншим, що в числі перших виховників нашої семінарії був Михайло Достоевський — батько відомого письменника Федора Достоевського, одного з найбільших класиків не тільки московської, але й світової літератури. І хто знає, як би доля повернулась до цієї небуденної постаті, коли б не дурний випадок родинної сварки, що запровадив молодого Федора до Москви на студії медицини і закінчився повним змосковщенням цього геніяльного, можна сказати, нащадка українського роду. Мала втіха з того, що його батько зумів прищепити синові глибоку віру в правдивість шляхів православ'я та не зміг затримати його для збагачення духової скарбниці нашого народу.

В цей ранній період наша семінарія, як і її ближча сусідка на Волині, зазнають на собі всю неласку долі, мачушиних дочок”, для яких не могли навіть знайти відповідних приміщень. Наша семінарія, наприклад, по перенесенні її з м. Шаргороду до м. Кам'янця-Подільського в 1806-му році, знайшла собі тут притулок у кількох розкиданих по місті будинках. Головним будинком став для неї двоповерховий дім бувшої уніятської семінарії та капітули, секвестрований, по досить довгому зволіканні, після переходу уніятів до православ'я. Він містився на цвинтарному погості Предтечинської церкви /це місце пізнішої духовної школи—бурси на Подільських-Фільварках./ В цьому будинкові семінарія перебувала аж до 1865-го року.

Про внутрішнє життя школи з цього раннього періоду знаємо дуже мало. З ім'ям згаданого вище архієпископа Іоаннікія, її фундатора та першого опікуна, зв'язується й перша реформа семінарії в 1817-му році, коли то було виділено з неї нижчі класи та утворено з них духовну школу-бурсу, яка перебувала спочатку в Бару, потім в Шаргороді, а з 1860-го року в Кам'янці. З тої

пори і до останніх років семінарія являла собою шостиклясну середню школу на базі п'ятикласної нижчої духовної школи.

Взагалі в цьому першому сорокалітті матеріальний стан семінарії межував з убожеством. І це особливо було відчутне поруч блискучих католицьких ліцеїв, колегій та інших місійних шкіл, що мали за собою багату матеріальну базу, гарні будинки, досвідчених керівників, патронат аристократичної верхівки та столітній стаж. Згадати б таке: орден єзуїтів було засновано в 1540-му році в далекій Іспанії, а вже через тридцять літ всього в м. Кам'янці було відкрито їхню колегію, а ще через чорити десятки років – колегію в м. Бару /1611/. А згадуваний вище Кременецький ліцей, що його не без гордошів поляки звали „Волинськими Атенами” – то був справжній форпост польської культури, що в ідеї організаторів його мав „забити” з часом Київську Могилянську Академію. Вже в 1819-му році в ньому нараховувалося 600 студентів, а в тому числі лише 34 українців або таких, що не вагалися об'явити себе не поляками.

Тяжко було встоятися проти таких шкіл першій духовній школі православних. Та ще тяжче було їй вести з ними культурно-духове змагання.

Потреба ж у піднесенні культурного рівня православного духовенства була надзвичайно гостра. Це був той перший категоричний імператив, з якого треба було починати.

Отже новоорганізована духовна семінарія, це була єдина духовна православна школа, що мусіла розв'язати найперше завдання – підняти той жалюгідний стан нашого духовенства, дати освічених духовних керівників та пастирів збільшених, через перехід уніятів, православній пастві.

Треба признати, що ці завдання школа, набираючи з року в рік сили та певности, виконала. В цьому її найбільша й найперша заслуга не тільки перед Православною Церквою, але й перед цілою українською нацією. Так, що в кінці цього періоду, десь на четвертому десяткові минулого століття, вже не існувало гамлетівського питання для православ'я на Поділлі – „бути чи не бути” ...

ІІІ. СЕМІНАРІЯ В ДОБІ ПОСИЛЕНОГО ОБ- Зі смертю царя О- МОСКОВЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ / 1831–1863./ лександра І-го „Бла-

гословенного” та після розгрому росіянами першого польського повстання в 1831-му році ситуація загалом змінюється, і справи поступово та систематично повертаються, не на користь польсько-католицьких плянів та давніх мрій...

Офіційною ідеологією наступного царя Миколи І-го стало: – „Православіє, самодержавіє, народність” ... /читай – „одно-рускість” /, себто щось цілком відмінне від ліберально-загравальної політики його попередників, які бодай про людське око, оглядалися на „задні колеса”, на „духа часу”, на передові ідеї французької революції, тощо.

Зразу стала відчутною тверда рука Миколи „палкина”, як його прозвали російські революціонери, і ця рука досить таки тяженько заважила на польсько-католицькій усій справі.

Пішов ряд указів, реформ та змін, що носили неприхований карно-репресивний характер за минуле повстання. Перший удар зроблено по польських школах: зачинено Барську та Вінницьку базиліянські школи /гімназії/ за участь їх у повстанні. У цей час взагалі переформовується майже все польсько-католицьке шкільництво в однотипні російські гімназії.

В самому 1831-му році Почаївський монастир на Волині зразу повернено православним. Претекстом до цього стала також участь уніятських ченців-базиліян у повстанні по боці поляків.

На другий рік по цьому видано закон про те, щоб дітей мішаних шлюбів охрищувано в православній вірі. 1833 року позакривано католицькі монастирі /домініканів/ в містах та містечках: Кам’янці, Смотричі, Шаровці, Летичеві, Вінниці, Бару, Тульчині, Сокильці, Солобківцях і Тиврові.

Ще через чотири роки заборонено католицькому духовенству мати православну обслугу як вдома, так і в костьолах та монастирях.

Найдошкульніший удар завдано в 1841-му році, коли удержавлено переважну більшість католицьких церковних та монастирських маєтків на тій підставі, що людність, яку закріплено

по цих маєтках, була вже православною. Тут для моральної сатисфакції скривджених треба нагадати факт такого ж грабунку, якщо не гіршого, православних церковних та особливо монастирських маєтностей за Катерини II-гої по секвестру їх в 1786-му році на користь нібито держави, а фактично на задоволення численних придворних фаворитів. Це ще було свіжим тоді в пам'яті православних та не мало під собою такого формального прецеденту, як бунт.

Десь близько того часу процес повернення уніятів до православ'я на Поділлі вже цілком закінчився. За останнім офіційним актом 1839-го року на всій обширній території Правобережної України було прилучено останні рештки їх – не більше як 120 тисяч, а на все Поділля залишилося лише 38 парохів–уніятів.

Не треба думати, що всі ці й подібні урядові акти швидко змінювали й всі звичаєво-економічні та культурні взаємини в краю; ці бо взаємини укладалися тут довголітнім, а то й віковим нашаруванням, а силу історичної інерції та традицій не могли зламати раптово, навіть не звиклі до делікатних операцій росіяни. А наш подільський селянини в наслідок цих адміністративних пертурбацій „виграв” тільки неприпадну позицію об'єкту між молотом і ковадлом.

Письменник А. Свідницький, колишній семінарист і син подільського священика, у відомій повісті–хроніці „Люборацькі” яскраво змалював життя–буття подільського духівництва тих сорокових років, силу двостороннього впливу та тиску на нашу єдину тоді інтелігентну верству, що опинилася, так би мовити, між Сцілою полонізацією та Харибдою обмосковлення.

Дуже промовистий факт: ще в 1859-му році в Київському університеті числилось 585 студентів католиків та лише 376 православних...

Поступово, силою обставин, поляки на Поділлі здавали свої позиції, а противна сторона наростала на силі. Непомітно, але невпинно нагромаджує свої потенціальні сили, поволі підводяться із занедбання разом із своєю православною вірою, також і основний історичний суб'єкт, автохтонний господар цього краю – закріпачений селянин Поділля.

Дві події знаменують собою кінець цього другого періоду:– це скасування кріпацтва в 1861-му році, вже за царя Олександра II-го та друге повстання поляків в 1863-му році.

Характеристичну рису цього періоду, тих трьох декад /1831-1863/ становить тверде і послідовне впровадження в практику російським урядом згаданої вище ідеологічної формули царя Миколи I-го: – „Православіє, самодержавіє, народність” .

У внутрішньому житті подолян це визначало двосторонній на них гніт як з боку мстивих поляків, так і з боку недовірливих москалів, які з неприхованою підозрою ставилися до найменших проявів, що могли б загрожувати цій сакраментальній формулі. А що під народністю розумілася уніфікована та підстрижена під московський гребінець „всеросійськість”, то ця неспокійна „чужа” * для росіян людність нового краю мала бути і фактично стала об’єктом постійного недовір’я та підозри до неї, об’єктом постійних зусиль до переробки та „переплавки” цієї людности в одну російську народність.

Властиво гасло царя Миколи I-го, так лаконічно сформульоване ним про „народність” , стало на майбутнє тим незмінним імперативом російської політики, якого побожно дотримуються всі наступні російські уряди, включно з найновішим – советським. То була офіційна проклямація російського великодержавного шовінізму, а практичним наслідком такої ідеології стала посилена практика „обрусенія іногородцев” .

До поляків цю практику застосовували як у формі одвертих репресій за „бунти” , так і зваблюванням їх магнатсько-шляхетської верхівки на свій бік різними подачками – /здавна відома московська політика „кнути і пряника” ./ Для українського автохтонного населення головними засобами цього „обрусенія” мало стати православіє та шкільництво; при чому за стандарт, уніформу мало стати, і фактично стало методично-послідовно насаджуване синодом Російської Православної Церкви московське, так зване „казьонне православіє” .

Примітка: Симптоматично: в підручнику географії Арсеньєва що був прийнятий по школах з 1820 до 1850 рр. все населення перейнятих від Польщі губерній йменувався поляками

Найперше було заборонено, як про це згадувалося, ще за царя Павла, будувати храми Божі у здавна властивому нам чудовому стилі, що так органічно з'єднував нас із нашим минулим /мальовничі наші церкви й церковці стилю козацького барокко/; натомість впроваджувано чужі, неестетичні форми північної, ніби візантійської, а насправді московської архітектури з її цибулястими банями, важкими присадкувато-пузатими фронтовими колонами, тощо. Позамінювано всі Богослужбові книжки присланими з „центру”, заборонено проповіді рідною мовою, впроваджено російську мову в парафіяльних школах, викорінювано залишки останніх елементів соборного устрою з практики наших церков і т. п.

Так Православну Церкву в Україні російський синод запряг у світську державну політику „обрусенія”... І семінарія, увійшовши в цьому періоді в загально-російську уніформовану шкільну систему, зазнає на собі найбільш сконцентованого тиску „обрусительних” чинників.

Які наслідки мала в цьому напрямі така політика та чи дійшла вона своєї кінцевої мети, це окреме велике питання, окрема тема...

Але на той час, як писав Ів. Нечуй-Левицький, сучасник тої доби в повісті „Причепи”, наслідки ці були аж надто сумні: ... „Україна забула історичні перекази і не могла науково дійти до страчених думок. По обох боках Дніпра опинилися у чужих порядках, у чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою...”

Навіть якщо це легеньке перебільшення, як літературний засіб вияскрити ідею, то й то справи виглядали досить і досить невесело...

Тут тематично в'яжеться та напрошується відповісти на одне далеке не теоретичне питання: — чи була коли та чи існує зрештою, якась різниця між православ'єм московським та нашим українським?

Ототожнювання бо цих двох свідомо чи з несвідомої доброзичливості поширюють наші брати-католики в їх екуменічних зусиллях засипати „Берестейську прірву”... Це питання далеко

не схоластичне, воно життєве, сучасне, тому й варто зробити тут невеликий екскурс у цей бік.

Незадовго перед остаточним розділом Польщі, на Білорусі в Пінську відбувся православний собор, відомий під назвою „Пінська Конгрегація” в 1791 р. Властиво собор цей був одною зі спроб польських патріотів рятувати якимось свою розхитану державність, що занепадала. Цим жестом думалося здобути прихильність православних. Не будемо тут зупинятися на всіх подробицях перебігу цього собору. Нашу увагу привертають тільки деякі принципові засади, які було проклямовано на цьому Соборі, а саме: – надалі сильно наголошувано засади соборності та виборності... І це ж по столітньому перебуванні під юрисдикцією московської церкви, яка ці принципи категорично відкидає і не визнає їх!.. Виразно також було підкреслено ідею автокефального устрою Української Православної Церкви.

Отже соборноправний устрій – це є найспецифічніша, традиційна прикмета Української Православної Церкви. Ця прикмета органічно відбиває духа нашого народу в його давній практиці козацьких рад та ще давніше князівських віч. Ми не входимо тут в оцінку цієї прикмети – чи вона позитивна, чи негативна, це питання залишаємо до дискусії наших соціологів. Ми лише констатуємо тут що прикмету нашого народу та його віри, як традиційну.

А „Єдиноначаліє”, деспотичність в родині, в державі, в церкві /а тепер у партії/ – це типова прикметність наших північних „братів-слов'ян” ...

Деякі давні залишки соборних форм у московській церкві /наш київський вплив/ остаточно було придушено ще так зв. „Духовним Регляментом” царя Петра І-го. Правдиво та лаконічно – дотепно про цю особливість своїх компатріотів висловився Тверський архієпископ Сава:

„... Історію Російської Церкви за 16-тий вік доводиться писати по митрополитах, за 17-тий вік по патріярхах, за 18-тий вік по царях, а за 19-тий по обер-прокурорах...” А двадцятого віку, додамо від себе, по різних уповноважених, як Губельман, що сховався за патріотичне прізвище Є. Ярославського та ін-

ших... Оце й є московський принцип „єдиноначалія” в застосуванні до церкви..

Знаменно, що після 130-тилітнього перебування в „лоні” Російської Православної Церкви, рахуючи з часів Пінського того собору, наша Українська Церква знову вернулася до соборноправного устрою, як тільки на то прийшла перша історична нагода в 1921-му році.

Богослужбова церковно-слов'янська мова, забарвлена українською вимовою наших дячків та й самих же пан-отців, довгий час не могла бути належно „виправленою”, на що вказують численні обіжники консисторій та послання владик — „обрусителей” ...

А найновіші часи відродження нашої Української Православної Церкви „вдома” та на еміграції хіба не дають досить прикладів національного характеру нашого православ'я?

Найперше, без вагань, без дискусій, без „глибокого вивчення проблеми”, як це має тепер місце у католиків-українців, ми впровадили в нашу Богослужбову практику рідну українську мову. Адже ж ні один з відламів Російської Православної Церкви й до тепер не скористався з цього дару, єдиного на волі, — підносити молитви до Бога рідною, зрозумілою всім, народною мовою... Хіба це не переконливий доказ нашої церковної самобутності, давньої окремішності, питомої лише нашому українському православ'ю, що різнить нас від московського православ'я?...

Нарешті, що міг зробити російський урядово-бюрократичний тиск та заборони нашої багатой та властивої лише нам, українцям, чудової обрядовості в церкві й поза церквою?.. Нічого!.. Для прикладу: як співали ми канти та духовні концерти в кінці літургії на запричаснику ще за Петра Могили, так і зараз співаємо / а Російський Синод це ж офіційно забороняв!.. /

Увесь цикл річних наших свят, той чудовий ритуал Різдва Христового з нашими колядками, шедрівками, різдв'яні „вертепи” вдавнину й тепер, Йордань, Великий піст з „поклонами”, „Верба”, „Страсті” ...

Ще за моєї пам'яті, веселі гаївки дівчат навколо церкви,

звитяжні грища хлопців, радісний передзвін та цілотижневі Великодні відправи по селах Поділля...

А там „Зелені свята” з маїнням /так на Поділлі звали клечання/ по всіх хатах і церквах. Далі „Маковея” з натиканим у підстрішшя зіллям, маку, цибулевих стрілок, колосся та всякого квітчастого зілля...

Все це мало і має для православного українця органічно—духову пов’язаність з його прадавниною, має свою питоменну українську промовистість та забарвлення... Також і глибоко символічна обрядовість та ритуальність на всі головні акти в житті людини, як: родини, хрестини, весілля, похорон, що заховують свій початок в далекій, сивій давнині, були просякнуті християнською мораллю та переплетені християнським змістом і творять суто українську, властиву лише нашому народові ознаку, що набагато різнить нас від московської чи якоїсь іншої обрядовости.

Тож всі ці відмінності, освячені віками, всі ці особливості, що стали вже побутом, усе це було набагато сильнішим від бюрократичних розпоряджень, заборон та коректив обер-прокурорів „святіших синодів” ... Всі старання уніфікувати їх та стандартизувати за московським шаблоном заломлювалися здебільшого ще в світлиці пан-отця, не бачивши світла далі його письмового бюрока...

Треба тут підкреслити, що в найкращому, в інтимному вислові народнього характеру і є сила та притягальність не лише нашого українського, але всякого іншого – сербського, грецького, як, зрештою й московського православ’я.

Тільки тоді, коли воно виступає як інструмент світської політики, а не йде за його первісним заповідженням ще з часів зшестя Св. Духа на апостолів, тільки тоді воно втрачає своє святе призначення та стає спотворенням, як це мало місце в історії взаємовідносин між Московською та Українською Православними Церквами.

Отже українське православ’я, це не „мазепинська видумка”, ані „московське бородате православ’я” – ЦЕ ВИСОКИЙ ДУХОВО-ОБРЯДОВИЙ КОМПЛЕКС, В ЯКОМУ ПЕРВІСНЕ ВСЕЛЕН-

СЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я,ПРОЙШОВШИ В ЙОГО НЕЗМІННИХ ДОГМАХ ТА КАНОНАХ ЧЕРЕЗ ДОВГІ ВІКИ ІЗ НАШИМ НАРОДОМ ЙОГО ТЯЖКУ ІСТОРІЮ, УВІБРАЛО В СЕБЕ ПРИТАМАННІ ЦЬОМУ НАРОДОВІ РИСИ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ БОГОПОШАНИ. Воно живе і буде жити своїм особливим життям, доки нарід, що його ісповідує, житиме на землі...

Це народне християнство, ім'я якому українське православ'я, не міняється ні за яких режимів, ні за яких часових обставин. Воно вимірюється віками та відбивається в психіці народу, що пристосував його до свого духовного комплексу, до найінтимніших закутків свого буття. І таким це українське православ'я ми востаннє на свої очі бачили воскреслим на рідних землях в 1942-му році.

Іншої відповіді на поставлене вгорі питання про різницю між нашим і московським православ'ям не може бути.

На превеликий жаль люди, "князі світу цього", які поставили Російську Православну Церкву на служіння своїм світським, політичним, дочасним цілям, досягли чимало... На кінець цього періоду, біля 1863-го року, Богослужби вже скрізь в Україні відбувалися церковно-слов'янською мовою з московською, правда, дуже часто каліченою вимовою; церковно-релігійну літературу видавалося російською мовою, нарешті всі нижчі парафіяльні, як також і духовні школи, проваджено виключно російською мовою.

Звичайно, в самій духовній семінарії викладовою мовою була також російська мова, тут бо, в цій школі ще більш концентровано діяли урядові, відосередні від народу сили; до всього придивлялося тут пильне, підозріле око надсиланих з Московщини „обрусителів” — ректорів, інспекторів та викладачів.

Як же все таки ставало можливим, що прот. В. Гречулевич /дід мого шкільного товариша Тодосія Гречулевича/, сам вихованець Подільської Семінарії, в 1849 році зміг видати збірник проповідей українською мовою?.. Для кого?..

А тодішні вихованці цієї семінарії С. Руданський та А. Свидницький десь в 50-их роках починають свої письменницькі справи ще в стінах семінарії. І слава про них сповнювала горді-

стю серця бурсацькі, а дух їх наснажував наступні генерації бурсацькі...

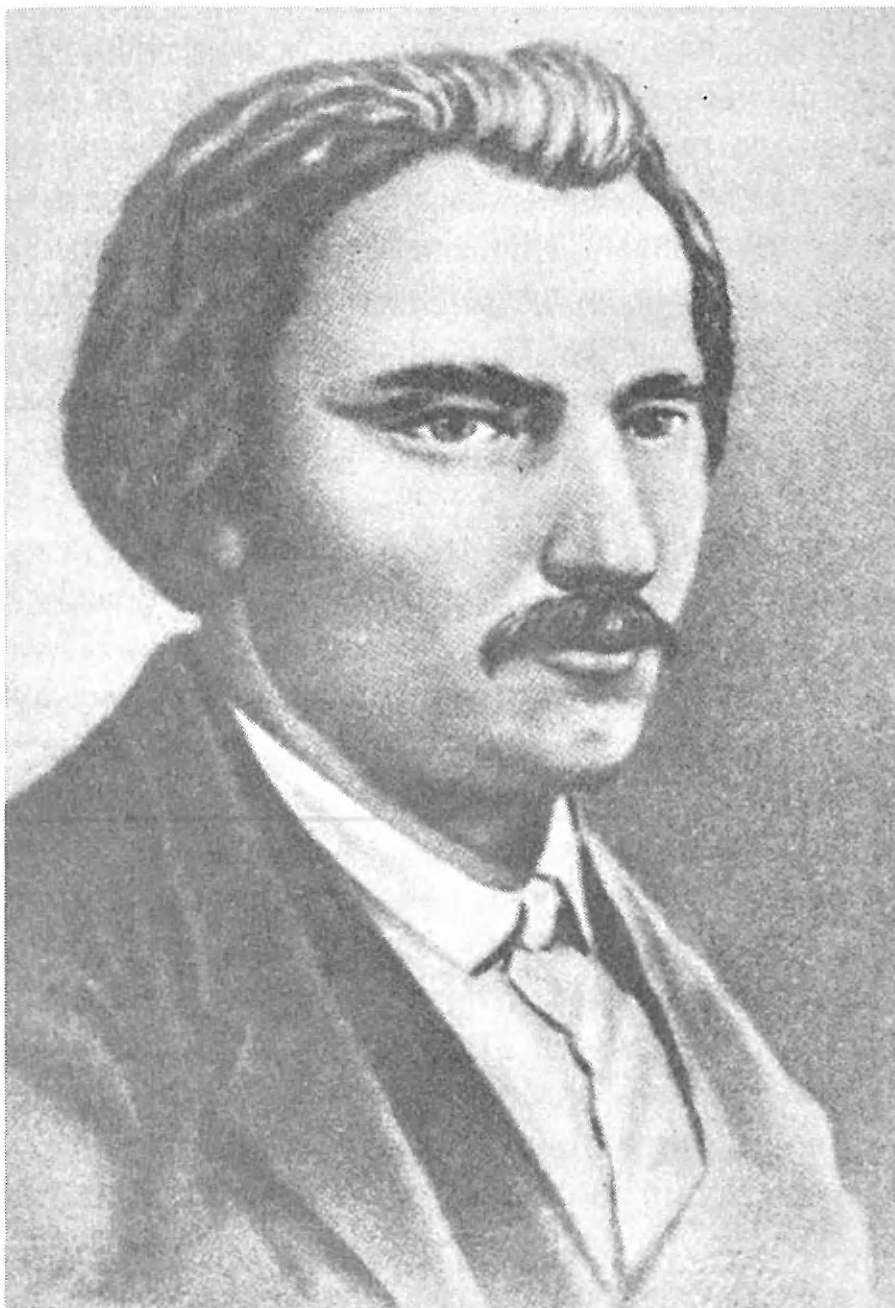
Чому то там, то тут, як ті живучі проростки, що тягнуться з темряви льоху до світла, пробиваються на поверхню народньо-церковного життя ці прояви національного духа?..

Чому то деякі священики та цілий рій семінаристів Поділля займаються „не своїм делом” — збирають, записують, перекладають на ноти різний етнографічний матеріал: обрядові, побутові та інші пісні, задокументовують прецікаві звичаї, народні та вірувальні ритуали?... Імена тих скромних етнографів Поділля, як: о. Д. Струцинський, о. Д. Чернецький та інші, можуть бути поставлені поряд таких корифеїв української етнографії 19-го ст., як проф. Максимович, Срезневський, Лукашевич, П. Чубинський та інші.

В селянській національній стихії, в сільському оточенні та атмосфері, в якій перебували священики та їх родини протягом довгого спільного з селом життя, крилися й заховувалися ті невичерпні та непереможні сили й джерела, які, якщо не зводили нанівець, то у всякому разі сильно протидіяли всім бюрократичним спробам денаціоналізації. І цього постійного зворотнього струму, цього закону фізики, який однаково діє і в сфері суспільних відносин — „дія є рівна протидії”, не могли унешкодити ні накази та обіжники русифікаторів, ні їх школи, спеціально на те понасаджувані.

По селах Поділля ми бачимо цілі генерації, цілі священичі династії, що з покоління в покоління зв’язані органічно з селом, з сільським життям своїми родинними історіями. Навіть часто ці генерації не виходять з-поза межі того самого села. Так вже здавна було заведено, така була традиція, що сини та зяті успадковували парафії своїх батьків. Це один з фактів нерозривності духового зв’язку між парафією та її пан-отцем.

Тут досить буде навести лише декілька /з сотні/ таких „династичних” духовних родин Поділля, що їх незлобиво називали „колокольними дворянами”: Гречулевичів, Гриневичів, Сувчинських, Жовткевичів, Куземських, Танашевичів, Колінських, Манастирських, Бєсядовських, Фєрєстєвських, Судилковських,

СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ / 1833–1873/

*Славний поет. Колишній учень Подільської Дух. Семінарії.**

ПРИМІТКА: По закінченні семінарії, в 1855 році, проти волі батька, священика с.Хомутинець на Вінниччині, С. Руданський вступає до Петербурзької Медично-Хірургічної Академії. Нужденне студентське життя, нещасливе кохання, самотність, цензурні утиски на його твори та невилікувальна хвороба легенів передчасно звели в могилу на 40-му році життя цього обдарованого нашого поета.

Подруцьких, Зелінських, Богацьких, Широцьких, Дуткевичів...

Весь побут села, всі його звичаї та релігійні традиції та навіть уподобання протягом генерацій робляться невідомою частиною всього побуту та ментальности цього, нібито духово замкненого, світу сільської священичої родини. Ніякими становими відгороджуваннями, ніякими штучними китайськими мурами, білими комірцями та рукавичками неможливо було відгородитися поповичам-паничам та панночкам від всепроникливої селянської стихії, що владно втягувала їх у свій вир та майже завжди асимілювала їх духово з собою. Тому то так було здавна, так залишилося і до останнього року, що діти сільських священиків, перебуваючи в школах, говорили між собою по-українському, співали українських пісень, жили сантиментальними спогадами про своє село, а повертаючись додому на вакації, попадали знову й знову в добре знану їм, улюблену ними атмосферу та стихію українського села. Тут же, в рідному селі, вони й залишали частину того набутку, що діставали в російській школі, через російських вчителів, російські бібліотеки, трансформуючи його в зрозумілі та доступні для села форми: українські вистави, хори, недільні читання і т. п.

Треба зазначити, що духовна семінарія, як і споріднені з нею духовні школи-бурси та жіночі епархіяльні школи — „пансіони”, за своїм учнівським складом були типовими становими школами, саме школами духовного стану. Тут не було дітей діличів, фабрикантів, фінансових дуків чи знатного дворянства. Єдино вони були тими школами, що давали змогу бодай якійсь невеличкій частині упослідженого стану-селянства, здобувати тут освіту та виходити в люди. Офіційною квотою для „інших” — селян, міщан, та дрібних службовців здавна тут було десять відсотків, але фактично, вже за моїх часів, таких „іносословних” було більше. Проф. В. Біднов подає цифру 17% по всіх семінаріях України по першій революції.

Для інших, вищих прошарків, в Подільській губернії було відкрито дві мужеських гімназій: одну в Кам'янці-Под. в 1832 році, а другу згодом в 1838 році в Немирові. В ці школи йшли дворянські синки, діти польської шляхти, вищого та середнього чиновництва, як наїзжого, так і „доморослого”, діти багатих

жидів тощо. За своїм соціальним, становим та національним складом цей конгломерат уже значно легше надавався на прищеплення йому „общерусских” ідей, хоч й тут вряди-годи зв’ялялися білі галки серед переважаючої маси чорних ворон, не кажучи вже про поляків, які стійко та з гордістю додержувалися у всьому своєї етнічної окремішності.

Тож всупереч ідеологічному спрямуванню, яке надавала російська урядова політика духовним школам, вони були єдиними в своєму роді школами щодо їх конфесійної та національної гомогенності. Не диво тому, що Подільська Духовна Семінарія вже з самих початків свого існування логічно та природньо перебрала на себе ролю культурного репрезентанта найбільш численної верстви населення Поділля – селянства. В семінарських кадрах, в її студенській масі, наче в рефлексорі, відбивався весь той комплекс, що можна назвати душею народу: його думи і мрії, його горе й радощі та надії, ба навіть його наївні вірування та забобони... Нічого дивного, що в стінах семінарії за весь час її історії, не зважаючи на всі зусилля „обрусителей” вивести ненависний дух „мазепинської крамоли” та вшепити „истинно-русский” дух, ніколи не завмирав національний український дух, атмосфера сільської стихії, той кольорит мовно-побутової окремішності, що завжди відрізняв семінарста від інших його собратів середньошкільників Поділля – гімназистів, реалістів, техніків, учнів комерційних шкіл і т. п.

І був то цілком природній та логічний хід подій, що Подільська Духовна Семінарія на початках свого буття, сповняючи свою першу місію, дала першу лаву борців за віру православну, українську, смертельно тоді загрожених; в дальшому ж, другому періоді свого буття /1831-1863/, вона стає в ряди перших шеренг борців нації на захист самого імени свого народу, за його право називатися тим, ким він є: не поляком, не москвином, не не хлопом, не мужиком, не „тутешнім”, а українцем...

На жаль, історія не залишила нам багато імен – звитяжців цього досить нерівного змагу з імперською силою. Не залишила тому, що в більшості звитяжці ті не були героями звиклого типу – видатними одиницями з гучними іменами...

То був цілий ряд скромних, непомітних, відданих своєму народові трудяг—бджілок, бурсаків — культуртрегерів, усіх тих безіменних, що перебували на вакаціях в домах своїх батьків, що по закінченні школи осідали по селах на „приходах” священиками, тих, що дякували, вчителювали та вели кропітку працю збирачів народнього фолкльору...

Звідки ж, з яких джерел черпали самі оті скромні подільські культурники свій гарт, ентузіязм та провідні ідеї в такий час, коли над Україною, над всією російською імперією зависла найчорніша хмара, яку розіп'яв над нею впертий, обмежений деспот — цар Микола І-ий?.. Хто засвічував для них, в непроглядній мряці, оті вогники—смолоскипи, що освітлювали стежки, по яких треба було ступати? Яка сила їх насаждала?...

Може це були ті — перші, ще з 18-го століття, що нерішуче признавалися до свого народу та частенько в своєму дідичному „благодушестві” вміли зачепити наше лінивство та байдужість своїм вишуканим українським гумором?...

Чи може це були ті, що вміли розворушувати серця сентиментальним вболюванням над долею „Сердешної Оксани”?...

На наше щастя Бог послав Україні, саме в цей зловіщий час, її пророка, її генія — Тараса Григоровича Шевченка... Вогненне слово Тараса запалювало кращих синів і нашого Поділля.

В 1846-му році, в пору розквіту своїх сил та задумів, приїждить він до Кам'янця-Подільського в пошукуванні матеріалів про легендарного Кармелюка. Безперечно, його приїзд не міг не мати якогось організуючого та активізуючого впливу на невеличке тут товариство свідомих українців; звідси також мав бути безпосередній, або посередній його вплив на „бурсацтво”, яке він у таких симпатичних фарбах змалював у своїй поемі „Чернець” ... Але ж не маємо, на жаль, на те свідчень, тож залишаємо це, лише як ймовірне припущення.

Разом з Т. Шевченком, на українське суспільство в цьому періоді мали величезний вплив ще дві постаті: Микола Костомаров, уславлений автор „Книги Битія Українського Народу” — твору, який сучасники звали „Українським Законом Божим”, автор 16-ти томів українських історичних монографій та органі-

затор славнозвісного Кирило-Методіївського Братства та Пантелеймон Куліш – діяльний член Кирило Методіївського Братства, реформатор українського правопису, перекладач біблії, перекладач визначних творів світової літератури на нашу мову та дуже плідний публіцист, етнограф і т. п.

Визначну роль цих двох корифеїв українського відродження в минулому столітті, поруч із Т. Шевченком, не можуть применшити та знецінити їх пізніші хитання та відхід від національної справи. Найголовніше вони доконали: українському народові, провідній інтелігенції вказали шлях, дали поштовх, пробудили широке зацікавлення історією свого народу. Історичні їх твори того часу мали не менше національно-освідомлююче значіння, ніж пізніші твори М. Грушевського для останньої та передостанньої генерацій. Твори ці не тільки живили сільську інтелігенцію Поділля – панотців, їх дітей, вчителів, дяків, – вони затягували у вирій національних проблем та ідей також і кращих та сумлініших представників міста, – тих загублених колись, відійшлих „за шмат гнилої ковбаси”, що забули свій рід, наших людей.

Треба тут підкреслити ще одну спільну рису цієї славної тріяди нашого українського ренесансу – їх глибоку релігійність, чим частинно пояснюється містерія їх магнетичного впливу на найширші народні маси.

Активна праця в царині нашої православної віри, як, напр., участь в перекладі св. Письма, рівно ж як і численні релігійні мотиви в їх творчості, усе це вони вважали потрібним та важливим для національної справи, нарівні з яким небуть кропітким дослідженням фрагментів нашої історії. І більшість наших діячів та інтелектуалів того часу, які були виховані на національних ідеалах цієї славної трійки. переконливо вважали, що в збереженні національного обличчя, православна віра є наріжним фактором. Це вже наступні покоління нашої інтелектуальної еліти, йдучи за модою „прогресивного” часу, бавилися в різних атеїстичних абстракціях, що вели їх послідовно від релігійного індиферентизму через нігілізм аж до ... „войовничого” атеїзму.

Трохи задовгенький цей екскурс в історичний „back ground” і буде відповіддю на поставлене вгорі питання: чому то твердий

курс царя Миколи I-го на уніформування подільських „іногородцев” в однім російському „котьолку” заломався не тільки на селі, не тільки серед сільського духовенства, але дав також помітну розщілину в мурах міських „твердинь” .

ІУ. ДОБА ВАЛУЄВСЬКИХ УТИСКІВ ТА НЕВПИН- Зі смертю
НИЙ ЗРІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ В НАРОДІ І деспота
В БУРСІ /ІІІ-тий період 1863-1900./ царя Ми-

коли I-го в 1855-му році, повстає для української справи деяка „відлига”, висловлюючись політичним жаргоном сучасности. Її негайно використовують українці.

Множаться, як гриби після дощу, українські гуртки, та громади, переважно серед студ. та середньошкільної молоді, правда, весь рух має характер суто культурницький, як і аналогічний до цього рух серед передових верств російського суспільства; однак українська відміна народництва, в протилежність до російської, має ще своє яскраво національне забарвлення і це специфічно українське обличчя народництва врешті знову насторожує владу.

В цей час виходять на сцену українського життя зі своєю творчістю такі постаті українського культурного відродження, як згадувані вже раніше колишні подільські семінаристи С. Руданський, А. Свидницький, а крім них: Стороженко, Глібів, Олександр Кониський та багато інших.

Таке оживлення серед українців серйозно занепокоює владу. З примхи та злої іронії долі сталося так, що той цар, який мав авреолу „освободителя”, що скасував кріпацтво та перевів цілий ряд дійсно прогресивних реформ в імперії, на український рух zareагував ще з більшим завзяттям, нетерпимістю та дикістю ніж його „славний” попередник.

Зручним претекстом до цього стало друге повстання поляків в 1863-му році, яке особливий розмах набуло саме на Поділлі та Волині. Справа для росіян була дуже серйозною. „Польська крамола”, за урядовим виразом, була далеко, далеко не вижитою ще після повстання 1831 року. Саме місто Кам’янець продемонструвало це: коли вибухнуло друге повстання в 1863 році,

то гімназисти Кам'янця перші заявили себе прибічниками повстанців. Адміністрація відповіла на це негайним звільненням з гімназії щось до 60 осіб. Мешканці міста — поляки співали відкрито польські гимни, носили траури, та всіляко демонстрували свою прихильність та солідарність з повстанцями.

Цікавим та показовим з тих часів залишився один деталь: в колишньому католицькому костьолі домініканів, дуже давній пам'ятці міста Кам'янця ще з ХУ століття, залишилася від турків проповідниця—амвон. Коли поляки вигнали турків, — вони вирізьбили на ньому такі знаменні дати:

1672 — /турки зайняли місто./

1699 — /турків вигнали./

1862 — /рік, в якому поляки плянували вигнати москалів.../

Не дивно, що по розгромі повстання, тут пішли репресії: зачинено було жіночі монастирі кармеліток, домініканок та візиток; в 1866 році зачинено римо-католицьку катедру з консисторією та семінарією при ній. По всьому Поділлі позачинювано польські школи й польську пресу цілковито заборонено.

Конфісковано багато земельних маєтків причетних до повстання польських панів та шляхти; біля 55 тисяч десятин їх роздано та забезцінь передано „надійному елементові”, що не забарився посунути сюди, в цей мальовничий куток України, з півночі...Цей період рясно засіяв наше Поділля такими дідичними прізвищами як: Максимов, Львов, барон Патон, адмірал Чихачьов, якого наші дядьки негайно зукраїнізували на „Тихач” і багато інших... Це тільки приклад з невеликого повітового обшару Ушиччини.

Так польську шляхту було знесилено економічно, культурно і правно. Розправа ця з „польським повстанням”, на Поділлі, як показала дальша історія, була вже дійсно остаточною. В сумному баянсі католицько-польська сторона вже в 1877 році являла цілком розхитану та ослаблену структуру: унія зникла цілком і без сліду, на ціле Поділля нараховувалося лише десять римо-католицьких деканатів, а в них — 98 костьолів різного типу, 110 ксьондзів, 10 манахів і 212 тисяч вірних /13% до всіх християн./

Так за неповних пів століття католицько-польська сторона прийшла майже до того самого стану, в якому знаходилася, доведена нею православна людність Поділля та її церква на початках цього століття.

Розправившись з поляками, влада звернула своє підозріле око на українців. Москва резонно вважала, що це чуже їй українське населення Поділля, яке, до речі сказати, вона тільки зовсім недавно признала за шось окремішне від поляків, коли дати йому волю в його національних аспіраціях, може стати другим, не меншим клопотом для неї, ніж був польський клопіт...

За такою логікою слідувала дія: культурний терор з поляків перенесено на українців. Терор цей зродив горезвісну формулу тодішнього царського міністра внутрішніх справ Валуєва: — „Не було, немає та не може бути ніякої української мови” ... /1863/. Ця формула потягла за собою цілу низку практичних цензурних та заборонних заходів влади щодо „искоренения” з ужитку української мови в школі, в церкві, в урядових місцях та в громадському житті.

Як не дивно, але ця урядова пресія на українців, знайшла співзвучний до урядової постави відгомін також серед російського „мыслящего” суспільства... Примара українського сепаратизму спараліжувала всі псевдо-ліберальні та народницькі уподобання тодішньої російської інтелігенції. Підсвідомо озвався в них голос власника... „Хозяин” заговорив в них і виявився сильнішим за всі поверховні та наносні вільнодумства... Прозаїчний страх втратити багату провінцію, край, — „где всьо обі-льем дишіт” поставив порядну частину російської інтелігенції поряд російською владою та проти українців. Особливо стало це відчутним на теренах, що не так давно прилучено їх від Польщі: Київщині, Волині та Поділля.

Дивно лише, що до голосу поперелякуваних російських лібералів—шовіністів в той час приєдналося так багато поляків, ба навіть жидів, що виховувалися на українській землі?..

То мав бути хіба якийсь емоційний відгомін давніх історичних поррахунків... Це в ті часи в позаукраїнських колах зародилося вперше крилате визначення української ідеї, як „германсь-

кої інтриги” ... А жидівський часопис „Сіон” перший кинув тоді на українців страхітливе слово — „сепаратисти”, яким лякають себе і других і по сьогодні...

От так, з легкої руки Валуєва та через ще більш ганебний царський указ 1876 року культурний терор та нещадна пресія на українське друковане й виголошуване слово не припиняється, можна сказати, аж до самого 1905 року, року першої /малої/ революції в Росії. В ці часи буквально було замкнено уста українцям, заборонено було навіть проставляти український текст під нотами, навіть пісні українські співати прилюдно, не кажучи вже про якийсь друк української книги, а ще пізніше, в 1895 році спеціальним циркуляром Головного Управління в справах друку, заборонено друкувати українською мовою й будь що для дитячого читання.

Серед українців запанувала розгубленість: хто злякався і навернувся на вказану йому „свише” дорогу, хто мовчки заховався в свою равличу шкаралупинку. Проте більше було вже тих, що стали шукати настирливо та використовувати всілякі можливі „продухи” і вони їх таки знаходили...

Одні пішли та повели за собою не мале число так званих поміркованих українців дорогою назовні лояльного, апалітичного культурництва, всіма силами відхрещуючись від наліпки українського сепаратизму; проте їх працю в загально-українському балянсі слід зарахувати до вельми корисної; до лідерів цієї групи належать: старий Микола Костомаров та Панько Куліш семидесятих років.

Другі зручно приховалися за такими невинними формами національно-політичної мімікрії, як музика — /Микола Лисенко, Петро Ніщинський/, як малярство — /Ілля Рєпін, Маковський, Пимоненко, Васильченко... /, як театр/ — ціле сузір’я Тобілевичів, Кропивницький, Заньковецька. —/

Інші поринають в науку-російську за формою та українську за змістом. Це ті, що працюють в журналі „Кіевская Старина”. Цей славний журнал зародився в 1882-му році, проіснував біля тридцяти років та дав неоцінений вклад в різні відгалуження науки українознавства: історії, археології, етнографії.

Ще інші, найбільш динамічні, як Михайло Драгоманів, Михайло Грушевський, С. Подолинський, Федір Вовк, Микола Зібер провадять експорт закордон. Женева в Швейцарії протягом двох десятиріч років стає центром українського політичного руху. М. Драгоманів звідси дає нові національні дороговкази та ґрунтовно очищає атмосферу тодішньої, засміченої москвофільством та „рутенством” Галичини і збуджує там такі сили, як Іван Франко, Михайло Павлик та інші.

Підо впливом занесених з Великої України ідей, Галичина стає до активної праці: письменницької, організаційної та особливо видавничої. Тут постає НТШ, тут історик М. Грушевський пише свою монументальну „Історію України–Руси” в дев’яти томах, яка на всі покоління українців стала головним джерелом самоусвідомлення їх та дала дальший поштовх до нового національного ренесансу.

Не можна не згадати також невеличкої групи, але тим славнішої тих, наших дідичів–меценатів, що полюбili Україну, як популярно висловлюються зараз наші еміграційні громадські діячі, до „глибини своєї кишені”... Вислів може й не дуже красивий та дотепний, але справі нашої на той час, особливо видавничій, вони допомогли значно. Імена їх такі: Тарновські – чернігівський дідич, М. Требнієнко – власник цукроварень /1820–1903/, „навернений” на українство Михайло Тишкевич та особливо славний В. Симиренко /1835–1915/, що віддавав протягом сорока років десятку частину прибутків зі своїх цукроварень на українську справу.

Одним словом, український рух серед інтелігенції та шкільної молоді обох теренів України /кол. гетьманської та польської/ був настільки вже сильний, що годі було його спинити та пригасити цензурними утисками та заборонами.

Наприкінці 19-го століття стають вже до справи такі видатні майстри нашого красного письменства, як: Леся Українка, Борис Грінченко, Леонід Глібів, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, колишній под. семінарист, та багато інших.

Мало того, під впливом загального наростання революційних настроїв людности як російської так австрійської імперій,

цей український, на початках суто культурницький рух еволюціонує вже в політично-національний рух. Так в 1899 році серед української університетської молоді постає перша серйозна політична організація, звана скорочено РУП /Револьюційна Українська Партія/; вона виводить вже українські проблеми із застиглих кабінетів старих діячів – українофілів на ширшу базу...

Що можна ще додати до загальних окреслень тодішнього українського руху? Поперше, він мав у нас в Україні, як і в Росії також, виразну ознаку молодечого руху. Студенти університетів та старші учні середніх шкіл були головною масовою рушійною силою під кінець цього періоду.

Чи ж могла не брати участі в цьому семінарська молодь? Звичайно, вона брала найжвавішу участь та саме вона, будучи органічно зв'язана з селом, надавала культурно-народницькому рухові виразне національне забарвлення, що так різнило цей рух від російського народництва, який мав в істоті своїй переважно соціальний, а вірніше соціалістичний характер.

Це в цьому часі виникла в семінарії революційна організація, що існувала в 1881-82 рр. під назвою „Подільська Дружина”. Організаторами її були учні: В. І. Дзюбинський, Г. Ф. Львович і В. Г. Стиранкевич. „Подільська Дружина” складалася з кількох гуртків, переважно учнів семінарії; вони влаштовували сходини, на них читали революційні твори, розповсюджували нелегальні видання та проклямації, що їх самі видавали друком на гектографі.

На весні 1882 року „Подільську Дружину” розконспірував зрадник-провокатор і її розгромили царські жандарми. У процес втягнуто 14 осіб; трьох згаданих керівників заслано на три роки в Сибір, решту 11 чоловік віддано під нагляд поліції. З окремими членами цієї організації підтримував тісні стосунки молодий М. М. Коцюбинський.*

Подруге, наше духовенство та семінаристи в цьому періоді втрачають свої превалюючі впливи на селі, втрачають свою досі

ПРИМІТКА: Советська енциклопедія, згадуючи про цю революційну організацію, назвала керівниками її не учнів Духовної Семінарії, а „учнів середньошкільників” .../

майже монопольну роль провідників української ідеї на селі. Особливо підсилюють в цей час культурницькі кадри на селі вихованці вчительських семінарій. Школи цього типу почали організуватися в кінці 70-тих років. Вони були з трьох або чотирьох річним курсом навчання та за основну мету мали підготовляти кваліфікованих вчителів до так званих міністерських шкіл на селі. Вчительські семінарії мали загальноосвітню програму гімназій, лише, щоб не допускати молодь по закінченні їх до університетів, з навчальних плянів їх вилучено чужоземні мови та тригометрію.

Поруч з ними, для підготування сільських вчителів на Поділлі, в цьому ж часі, відкрито т. зв. Другоклясові Вчительські школи трохи вже нижчого типу з трьох—річним курсом навчання та Церковно—Вчительські школи, що підлягали синодові та мали чотири—річний курс навчання. Такі школи відкрито в Кам'янці, Вінниці, Жванчику та в с. Чорнокозинцях.

Контингент в ці вчительські школи постачало село; він був також суцільно однородним щодо релігійного та соціального стану. Таким чином, під кінець 19-го століття, поруч із Духовною Семінарією, стають до справи загального культурного та національного пробудження села інші школи. До них починають приєднуватися також вряди-годи елементи з інших станів, інших шкіл та верств нашого суспільства, ті, що в той чи інший спосіб були вже заражені „бацилею українства”, за виразом Євгена Чикаленка.

Правда, вони то якраз, оці „іносословні”, дуже збивали весь національний український рух в річище загально-імперського революційного руху. Вони постійно наголошували примат соціально-політичної розв'язки всіх проблем над національно-політичною. Як наслідок цього, тодішня молодь України докладно була обізнана з усілякими соціалістичними плянами та рецептами розв'язки соціальних проблем, вона досить докладно розбиралася в теоретичних питаннях соціалізму та марксизму, співала залюбки українських пісень та захоплено аплодувала корифеям нашої української сцени, але... дискусії та дебати у своїх гуртках, як рівно ж і виступи в пресі воліла робити на „общепонятном” ... Принципово-послідовне переведення українських

ідей українським словом для неї було річчю другорядною. Чи ж дивуватися тому, що коли з першою революцією 1905-го року в російській імперії впали всі перешкоди на українське слово—пресу і почав виходити наш щоденник „Рада” , то на сорок мільйонів українців ледве знайшлося три тисячі, що передплатили той щоденник...

Цей схематичний нарис розвитку українського руху за час від 1863 до 1905 рр., що подано тут, має на мені пригадати нам, яке то було тло та чим жило суспільство й молодь, свідомою складовою частиною якого були „спудеї” семінарії. На цьому бо тлі вони переходили свою науку в стінах школи, практику в суспільному житті, черпали ідеї поза школою та розсівали ті виношені ідеї по рідних селах свого Поділля.

За ілюстрацію такого служіння рідному селу, можна подати кілька дуже цікавих сторінок зі спогадів О. Лотоцького /„Сторінки минулого”, т. I-й, ст. 78, куди й відсилаємо читача./ В них наш видатний державний та церковний діяч проф. О. Лотоцький описує, як він, бувши ще семінаристом останньої класи, разом зі своїм старшим братом Віктором, провадили в с. Білоусівці, недалеко м. Тульчина, культурно-освітню працю в зимі 1890 року, коли по тяжкій недугі обидва вони мали тоді вимушені довгі вакації в домі їх батька священника.

В тих спогадах, в гарній епічно-літописній формі переповідається нам про скромну, непоказну назверх, культурницьку працю двох ентузіястів юнаків в одному з глухих сільських закутків Поділля. Коли таку працю прийняти за щось типове та помножити в сотні разів, то ми дістанемо досить вірний малюнок тієї муравлиної праці наших семінаристів—культурників, яку вони провадили по селах Поділля в останніх декадах минулого століття.

Було б, одначе патріотичною ідеалізацією, коли б ми захотіли надати всій масі семінаристів рис високої національної свідомости та сили і впертости неофітів української ідеї, Не можемо забувати природньої психологічної зрізничкованости натур на пересічних та провідників, на пристосуванців та „протестантів”, на шукачів та обивателів і т. п. Така зрізничкованість

натур і типів. звичайно, мала місце і в бурсі. Взагалі ми далекі від беззаперечного прийняття одної з поширених догм соціалізму, що лише маси є творцями історії. Не масою, навалом пересічностей, а постатями, що стоять на голову вище від позему маси, значаться кроки життя та міряється досягнення груп, суспільств, народів.

Під цим оглядом можемо сказати, що такі постаті, як С. Руданський, А. Свидницький, М. Леонтович, О. Лотоцький, М. Коцюбинський*) можуть бути не лише гордістю та окрасою в аналах Подільської Духовної Семінарії, але їм, по справедливості належить почесне місце в малому, ще не створеному пантеоні Поділля та навіть і всієї України.

Що вже й казати про М. Леонтовича, якого „щедрик-щедрика” знає тепер увесь світ! Тільки, на жаль не знає світ, що цей музичний геній—українець, подолянин, колишній наш семінарист. Не знає також глухий світ про те, — хто, чому та яким способом нелюдським звів із світу, у розквіті творчих сил, цього музичного генія.

Також вже й ціла Україна забула, що автором улюбленої нашою передреволюційною молоддю пісні:

„А вже років двісті, як козак в неволі...

Понад Дніпром ходить, викликає долі...”

був подолянин, колишній семінарист А. Свидницький.

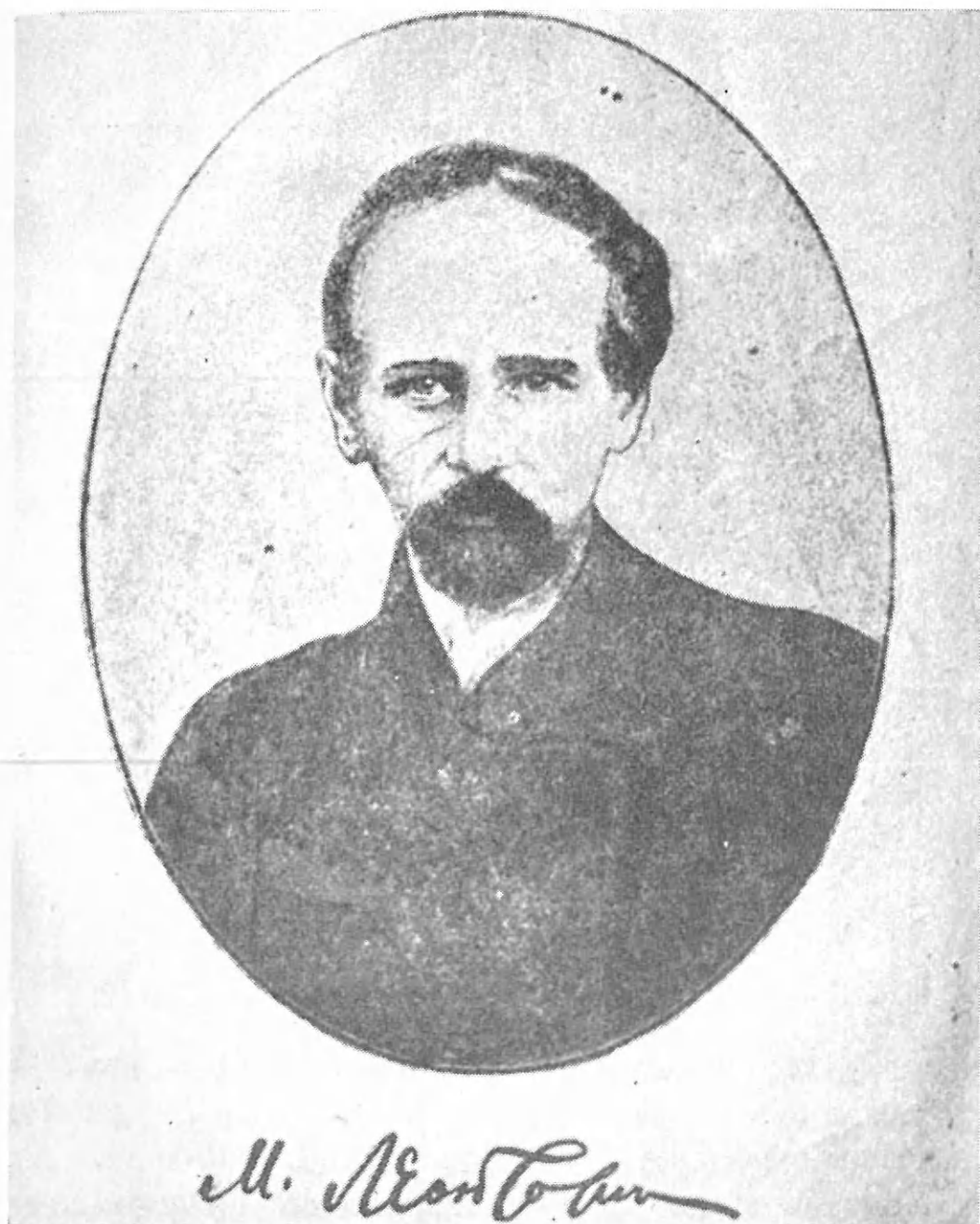
Або співаючи залюбки ліричні:

„Повій, вітре, на Вкраїну, де покинув я дівчину...”

чи — „Ти не моя, дівчино, мила і не мені краса твоя...”

Мало хто знає, що автор тих пісень — то славний С. Руданський. Ім’я його забулося, а пісні перейшли далі в народню скарбницю вже без імени... Такий шлях народньої творчості...

ПРИМІТКА: Видатний письменник М. Коцюбинський, що наблизився вишуканими формами своїх творів до верхів європейської літератури, також був вихованцем Подільської Духовної Семінарії в рр. 1880—1883. Тільки через бідність та тяжкі родинні умовини / мати осліпла, батько без праці/ він не міг її закінчити.

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ
/1877–1921./

Микола Леонтович видатний український композитор. Принципи хорової поліфонізації ввів у обробку народньої пісні і тим, як казав О. Довженко,—„В корені змінив поняття праці композитора над фолкльором.

В останніх роках свого життя працював над оперою „Русальчин Великдень” та рука підсланого чекіста поклала 23–1–1921 р. кінець його плідному творчому життю.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ
/ 1864–1913./

М. Коцюбинський славний письменник, творець української імпресіоністичної новели, автор чудових „Тіней забутих предків”, що за цим твором зараз на Заході створено блискучий фільм.

„Твори його чарують нас своєю мистецькою мовою, глибокою психологічною аналізою та поетичною красою. Люди, що близько знали його, звали його „поетом краси природи та краси людської душі”. / з МЕ проф. Є. Онацького./

Не без впливу на масову активізацію студіюючої молоді в політичному та національному рухах цього періоду була також і

широка шкільна реформа, яку впровадив згаданий вище цар Олександр II – „освободитель” в 1861/62 рр. Він поставив середню та вищу школи на європейський зразок, що означало, поруч із реформою самих навчальних плянів, також впровадження відносних академічних свобод та наближення школи до проблем сучасності.

Ця реформа шкільництва торкнулася також і духовних семінарій. Досі навчальні пляни та методи, як і весь дух та порядок в школі, носив на собі значні впливи давніх схолястично-манастирських часів. Тепер же в навчальних плянах дано більше місця так званим загальноосвітнім предметам, як : математиці, всесвітній історії, теорії словесности та літературі та інш.

Замість стародавніх підрясників з широкими поясами, які носили ще „спудеї” часів Петра Могили, запроваджено цивільну мундурну уніформу, що лише не значними деталями різнилася від форми гімназистів та інших; ця уніформа, з незначними модифікаціями, що пішли на догоду часовій моді, протрималася аж до моїх часів.

Правда, вже через пару десятків років, в часі „победоносцівського” реакційного курсу, видано в 1884 році новий „Устав духовних семінарій”, що сильно вдарив по перших реформах. За цим уставом, плян та програми навчання укладено так, щоб утруднити семінаристам доступ до університетів та шільніше зв’язати їх з духовним станом. Тоді викреслено тригометрію, а нові мови визнано за необов’язкові. Мало того, намагаючись якнайвужче обмежити світогляд вихованців, новий статут поклав початок створенню по семінаріях т.зв. „Ученических бібліотек”. Для цього, з фундаментальної бібліотеки семінарії, / а вона в ті часи була найліпшою та найбільшою в Кам’янці по багатству відділів та кількості томів/ було відібрано та докладно просіяно комплект книг, якими лише мала жититися семінарська молодь. Все цінніше, рідкісне, цікавіше залишилося в фундаментальній бібліотеці, можна сказати, замкненим за сьоми замками... Бо, щоб дістати яку книжку звідси, треба було мати писемний на те дозвіл вчителя відповідної дисципліни. Навіть клясиків російської літератури не всіх було допущено до учнівської

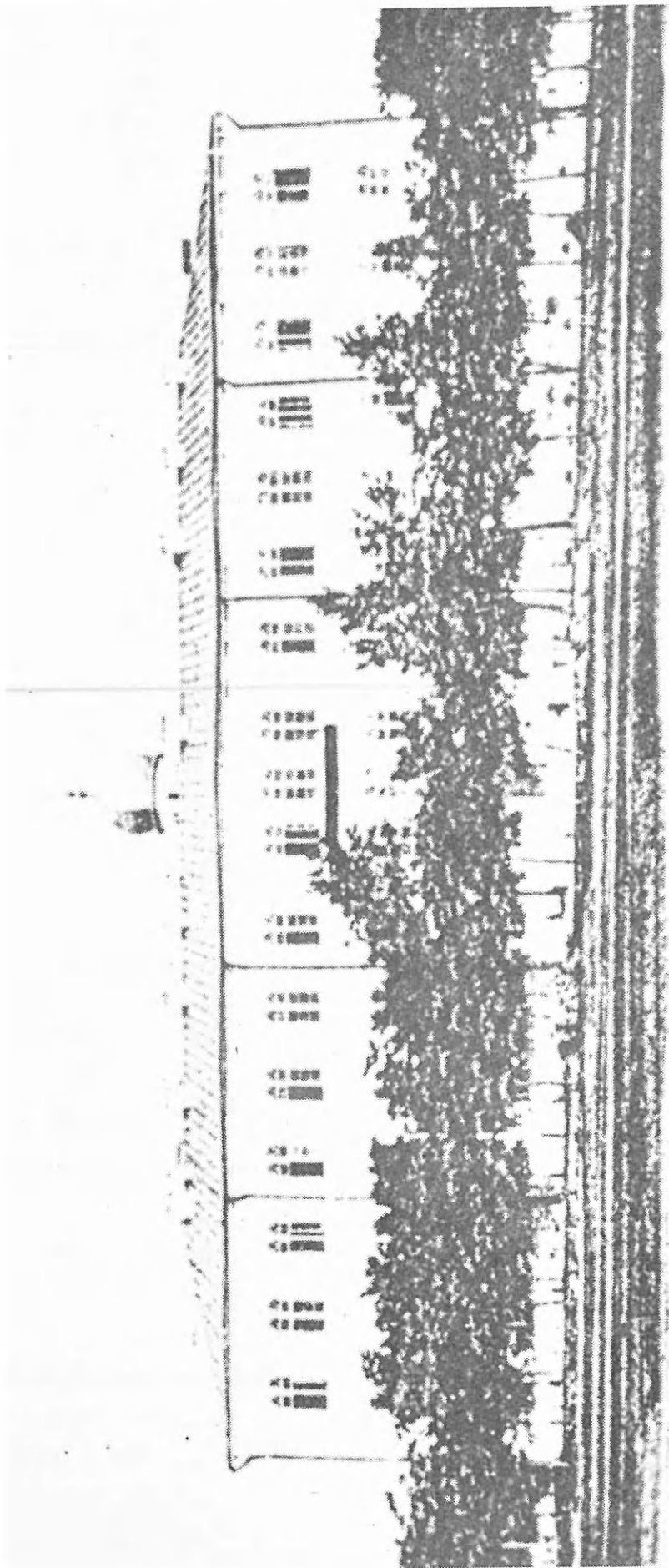
бібліотеки. Приміром, твори Некрасова були вже крамольними, а про твори Ф. Достоевського та Л. Толстого й згадувати не можна було. І такий порядок залишився аж до моїх часів /1913./ Правда, ми вміли його обходити.

В 1864-му році збудовано, нарешті, новий великий триповерховий корпус семінарії, що став славним та знаним, як „казьонний корпус”. Це був величавий будинок, що правив за окрасу всього міста. Він височів на ділянці міста, яка носила назву „Новий План”. З вікон цього корпусу відкривалася широка панорама на захід від міста Кам’янця, на передмістя Підзамче і Довжок та чудесні краєвиди на саме старе місто, давні фортеці та всю своєрідну ламану лінію контурів середньовічних костьолів, мінарету, церков та веж...

Будинок збудовано фундаментально, за гарним архітектурним пляном, що не „постарівся” й за пів століття /коли то автор вперше увійшов у нього/. Великі вікна, широкі сходи між поверхами, великі світлі клясні кімнати; в середній частині корпусу, що виступає „глаголем”, була домова церква на честь св. Івана Хрестителя, а під нею велика рекреаційна зала, яка легко вміщала до півтисячі осіб.

Ні одна зі шкіл міста, за винятком хіба Технічної Школи, що була побудована значно пізніше / в 1894 р./, не мала такого гарного, пристосованого до специфічних завдань школи, приміщення, як цей „казьонний корпус”. Тут містилися кляси та гуртожиток т. зв. „казеннокошників”, що тут мали свої спальні, їдальню та „занятні кімнати”.

Приблизно одна третина всіх учнів мала привілей бути на „казеннокошному” утриманні; це були діти майже виключно духовного стану: священиків, дияконів, дяків і переважно сироти та діти бідніших родин цього стану; в дуже рідких випадках на казеннокошне утримання приймалося учнів з інших станів — з селян та міщан. Тут вони мали безкоштовно повне утримання, включно до білизни та уніформи. Щорічний контингент їх, як і персональний добір, визначався перед початком року ректором семінарії та шкільною радою. Не зважаючи на таке упривілейоване становище казеннокошників, ніколи в історії семінарії не

ГОЛОВНИЙ БУДИНОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ.

було випадків „міжусібної брані” між ними та рештою семінаристів, не було якогось поділу на мачушиних дочок та сиріт.

Приблизно друга третина семінаристів проживала в т. зв. „общежитті”. Це був двоповерховий будинок, на другому розі величезної садиби – парку, що її займала семінарія. Тут також був повний заклад для життя в бурсі: спальні, їдальні, зайняті кімнати та частина клясів. Проживали тут за окрему платню приїжджі з подільських сіл діти духовенства, як також, частково, й діти селян. Інтернатний характер життя мав багато специфічностей: суворо регламентований режим та розпорядок, досить тверду дисципліну, виробляв плекання збірної етики та солідарності й окремих сильних характерів. Той дух інтернатної бурсацької етики та неписані кодекси її зобов’язували не тільки „казеннокошників та общежитейців”, але й „приходящих”.

Сюди належала ще одна третина семінаристів, яка проживала на приватних квартирах; вони платили лише за навчання в школі та рахувалися „приходящими”, але підлягали загально-шкільним порядкам щодо відвідування клясів, церковних Богослужб, спільної уніформи, норм поведінки і т. інш.

Підсумок за ціле століття життя та розвитку семінарії був би неповним, коли б ми не відмітили головних будівничих та промоторів її.

Офіційно семінаріями керував Синод Російської Православної Церкви. Звідси, з того центру-джерела призначувано ректорів, інспекторів та вчителів, йшло утримання адміністративно-педагогічного складу, звідси надсилано навчальні пляни та програми, звідти напливали різні реформи, як, і взагалі, диктувався весь напрямок духовній освіті.

Проте місцеві, губерніяльні архирей традиційно вважали семінарії за свої „детіща” і пильно стежили за внутрішнім життям школи, а, розпоряджаючи значними єпархіяльними коштами, вони могли поважно впливати на розвиток та стан школи. Все залежало від персональних якостей, ініціативи та глибшої заінтересованості правлячого єпископа.

Нам вдалося устійнити досить повний список єпископів та ректорів з початків заснування семінарії. Розуміється, що в

цій хронологічній низці імен, більшість проходить під знаком сірих, безбарвних одиниць. Лише окремі з них вирізнялися прикметами будівничих, людей, що залишили якийсь помітний слід в історії школи, тому далі й зупинимось на них.

Першим єпископом Подільсько-Брацлавським /так офіційно титуловано всіх правлячих єпископів Поділля /був архиеп. Іоаннікій з 1797–1819 рр. Сам українець з походження /з Волині/, знав добре польську мову та всі відносини в краю. Безперечно, його призначення в ці нові віддалені „окреси”, було виразним дипломатичним кроком царського уряду. Іоаннікій був досить тактовним та мудрим адміністратором; він приклав багато сил, коштів та терпіння при заснуванні першої духовної семінарії в м. Шаргороді в 1797 році. Як було вже згадувано раніш, він уфундував власним коштом бібліотеку для семінарії, що стала основою для славної пізніше „Фундаментальної бібліотеки” семінарії.

На власні кошти він відкрив „приходську” школу в с. Приворотті – прототип пізнішої „бурси” –духовної школи та пожертвував 5.000 рублів /це велика сума грошей на той час/ на бідніших учнів її.

Його змінив єпископ Ксенофонт /1819–1832/ – стара, малодіяльна людина, яка встигла лише занедбати справи.

Архиеп. Кирил / Москвин/ , з 1832–1841 рр. був енергійний, тактовний, користувався великим авторитетом у населення, польських поміщиків та навіть католицької єрархії.

Єпископ Єлпидіфор Бенедиктов /росіянин/, з 1841–1848.

” Євсевій Ільїнський, з 1851 до 1858 р.

” Іринарх Попов /росіянин/ , з 1858 до 1863 р.

Останні три постаті не залишили по собі помітного сліду в церковному житті Поділля.

Архиеп. Леонтій /росіянин з Вороніжу/, з 1863 до 1874 р. Видатний адміністратор, що багато зробив для направи розладженого перед тим життя єпархії. Особливу заслугу здобув собі в опіці над духовними навчальними закладами. Це його заходами побудовано новий будинок духовної семінарії в 1864/65 рр., а пізніше корпуси „общежитія”, адміністрації та зразкової шко-

ли в 1870-му році. В 1864 році його заходами відкрито в Кам'янці Єпархіяльну жіночу школу – „пансіон”. Ці пансіони стали своєрідними інкубаторами, в яких виховувалися для майбутніх панотців майбутні паніматки.

До прибуття арх. Леонтія на Поділлі майже не було зовсім сільських шкіл з православним напрямком; він перший організовує церковно–приходські школи з таким напрямком та доводить число учнів в них аж ... до 20.000 дітей! Ця мізерна цифра тепер напевно викличе усмішку, але для того часу це було не абияке досягнення. Нагадаємо тут, що вісім років перед тим, у 1856 році, на все Поділля всіх шкіл /середніх, нижчих, повітових та сільських церковно-приходських/ було лише 143, з числом учнів в них ... 4.432...! / П. Батюшков. „Подолія” . 1891./

Цей єпископ, нарешті очищує наш православний обряд від залишків подекуди уніятсько-католицької практики, як то: хрищення дітей через обливання, невідповідні ікони, „облачення” і т.п.

За нього, між іншим, вперше було відкрито в Кам'янці-Под. величний собор; досі губерніяльне місто фактично не мало своєї православної катедри; собор цей було перероблено з колишнього костьолу босих кармелітів, що вони його побудували в 1750 році. / Тепер його вже немає, більшовики знищили./

За почином цього архирея, було заведено при сільських парафіях т. зв. літописи важніших подій в житті парафії; це виявилось надзвичайно цінним для пізніших дослідників нашої старовини.

Арх. Феогност ЛЕБЕДЕВ /росіянин/, з 1874 до 1878 р. нічим не відзначався. По ньому був *Маркел Попель* /1878-1882/. З іменем цього єпископа зв'язана організація при Под. Духовній семінарії харитативного закладу – Іоано-Богословського Братства, яке, з того часу починаючи, видавало до двох тисяч рублів щорічних пожертв–допомог біднішим учням.

Арх. Віктор ЛЮБИМОВ /росіянин/ в 1882 р.

” *Юстин ОХОШИН* /росіянин/, з 1882 до 1887 р.

” *СОКОЛОВ-БОБРИНСЬКИЙ* /рос./ з 1887 до 1890 р.

Архиєп. Димитрій САМБИКИН /росіянин/, з 1890 р.

Як бачимо переважна більшість єпископів на Поділлі були

були росіянами і це промовисто говорить само за себе.

За Самбикином далі йдуть архирей: *єп. ДИМИТРІЙ* та

єп. ІРИНЕЙ, в мирі Орда, українського походження, суворий адміністратор. За ними був якийсь час *єп. Христофор*, а потім на короткий час, з 1095 до 1907 року єпископську катедру займав *арх. Парфеній ЛЕВИЦЬКИЙ*, українець не тільки з походження, але й з переконання, про що далі.

Більшість імен ректорів семінарії, що їх нам пощастило устійнити, виступають перед історією ще більш обезличеними, безбарвними та нічим не відмітними. Ось їх імена:

Архимандрит *І. СТАВИЦЬКИЙ* – 1809 р.

- ” *І. РОМАНОВСЬКИЙ* – 1809–1813. /подолянин/
- ” *Ю. ЯЩУРЖИНСЬКИЙ* – 1813–1822. /подолянин/
- ” *Г. ВИШНЕВСЬКИЙ* – 1828–1834.
- ” *Н. САВЧЕНКО* – 1834–1839.
- ” *С. СОКАЛЬСЬКИЙ* – 1839–1844.
- ” *О. НОВОСОЛОВ* – 1856–1860.
- ” *П. П'ЯНКОВ-СОБРІЄВСЬКИЙ* – 1860–1864.

Протоєрей *М. СИМАШКЕВИЧ*, з 1876 до 1883 р. Цей ректор відомий з того, що багато працював над історією Поділля та залишив по собі цінні праці та монографії з цього. Сам він подолянин. Ще замолоду, коли він був учителем Тульчинської Духовної школи, пішки обходив усе Поділля та зібрав силу цінних етнографічних записів з поля релігійних вірувань. Згуртував був навколо себе поважну групу людей, що любили та досліджували свій край, як: М. Бачинський, І. Білецький, В. Якубовський, М. Яворовський, С. Дложевський, К. Стиранкевич, Ю. Сіцінський. Більшість з них, це люди з духовного стану нашого Поділля.

Але пізніше, ставши ректором та прийнявши чернечий сан, М. Симашкевич далеко відійшов від своїх колишніх ідеалів, наскрізь пройнявся чернечим фанатизмом, що душив тяжким тягарем всю семінарію та став переконаним провідником московського курсу в ній.

По ньому з 1899 року ректором був *прот. Щеглов*—москаль, черства, непривітна людина, — з 1902 р. *прот. Малиновський* — москаль з переконання та за стилем поведження. З 1907 року

ректором став архимандрит Севастьян. Як на монаха, життя проводив без зайвого аскетизму... Сам був гарний, ставний, високий, мав дуже гарний голос. Кам'янецькі дами світу одверто „впадали” за ним. Дуже часто можна було бачити, як він виїздив кудись перед вечером своїм гарним виїздом семінарських коней... До характеристики його: в 1907 році, у п'ятій класі два учні — Столярський та Рудич вирішили постригтися в монахи ще в стінах семінарії. Про таке рішення об'явили ректорові, прохаючи благословення на цей крок. Довго тривала розмова і ... архимандрит Севастьян відмовив їх від цього. Аж згодом, по закінченні академії Рудич таки здійснив свою мету, постригся в монахи і в 1918/19 р. був вікарним архиєреєм в м. Кам'янці—Подільському, а потім в м. Проскурові.

Наступним і останнім ректором семінарії був *прот. Олександр Зам'ятин* /москаль/. Але про нього далі, на іншому місці.

У. УКРАЇНСТВО ТА СЕМІНАРІЯ В МІЖЧАСІ — 1900-1914 рр.

Період, що обіймає собою самі початки нового 20-го століття, революцію 1905-го року та роки перед початком Першої Світової війни 1914-го року, був періодом максимального насичення політичними подіями та змінами, періодом величезної активізації національного життя. Це коротке десятиліття являло собою, власне, перегляд збірного українського зусилля за добру сотню років перед тим.

Якщо в минулому столітті нація вилонила з себе найбільших ідеологів українства, то в цьому, порівнюючи короткому періоді, на початках двадцятого століття, формуються вже перші когорти провідників нашої національної революції, провідників, які підготували цю революцію та якою, як зуміли, керували. На славу й честь їм, треба сказати, що робили це самовіддано, жертовно та з великою вірою й переконанням у правдивість вибраного ними шляху...

В цьому періоді наша духовна семінарія, як і її інші славні посестри на Україні, дає цілу плеяду своїх синів, що згодом стають будівничими, керманичами, ентузіястами, справжніми

героями нашої національної революції та діячами нашої відродженої національної Церкви.

Найкраще ознайомлення з життям та роллю семінарії в цей, вельми цікавий та насичений період історії, читач знайшов би в згадуваній раніше книзі Віктора Приходька „Під сонцем Поділля”, де цей період висвітлено ним не лише повно та вичерпно, але й всі події та факти подано в легкій до сприймання та дуже цікавій белестричній формі. Велика спокуса бере відіслати читача просто до згаданого джерела-книжки В. Приходька, але свідомість того, що ця прецікава та дуже цінна для історика Поділля книжка, вже зараз стала майже бібліографічною рідкістю, примушує нас тут подати, бодай в сухій, конспективній формі зміст її, переказати стисло про події та діла славних людей того часу.*)

Тут ми маємо вже більше певних відомостей, яких ще не встиг укрити намул історії. Вони говорять про те, що в цьому часі Подільська семінарія не лише не сходить зі свого, історією її судженого шляху сівача національних ідей на Поділлі, але, навпаки, активізується в цьому до тієї міри, що питоменна їй національна стихія українська, прибирає вже певної організованої форми, ба навіть замкненої конспірації, керованої кимсь досвідченим та вмілим з-зовні.

Власне з приходом до семінарії В. Чехівського **) на становище пом. інспектора в 1901 році, виразно позначається та межа, той рубікон, коли український рух в семінарії перестає бути, так би мовити, стихійно-самопливним, аматорським, а набирає ознак організованості й цілоспрямованості. З його ім'ям

ПРИМІТКА: Як довідуємося, ця книжка вийшла якраз четвертим виданням в Мюнхені в 1968 році і появу її ми дуже вітаємо. Оскільки нам відомо, автор В. Приходько готує до друку другу частину „Під сонцем Поділля”, що охоплює початкові роки цього століття, а головню добу Великої Національної Революції на Поділлі в роках 1917–1920.

**) В. М. Чехівський закінчив Київську Духовну Академію, був головою уряду УНР за часів Директорії. Визначний діяч Української Автокефальної Церкви, відомий з Харківського процесу СВУ.

зв'язується небувала досі тут активізація: масово розповсюджується та читається бурсаками українська заборонена книжка, серед учнів пошестю проходить „письменницька сверблячка”, бурсаки пробують своє перо у віршуванні, оповіданнях, перекладах, писанні проповідей українською мовою тощо. Старшоклясниками—богословами було навіть укладено та видруковано /розуміється потаємно, нелегально, на гориші в „общезитії” /на гектографі цілу збірку таких проповідей десь в 1903/04 рр.

Правда, тут В. Приходько слушно остерігає:

... „Було б помилкою думати, що ось семінаристи цілими клясами, поголовно читали українські книжки і ставали свідомими українцями. Так далеко не доходило: в семінарії, як і в кожному колективі, були різні вдачі, темпераменти, впливи і настрої, що й відбилося на ставленні певних осібняків і груп до української ідеї. Так, передовсім, як і всюди, існували в семінарії легковажні юнаки, котрі брали життя таким, яким воно є, не „забиваючи” собі голови різними „ідеями”, — це були ті, що в гімназіях та університетах називалися „лоботрясами”, почасти „білопідкладочниками”, а в нас, в Подільській семінарії, „ферциками”. Вони пильнували передовсім одягу та зверхнього вигляду, а по скінченні лекцій стрімголов вилітали з семінарії і бігли до Маріїнської жіночої гімназії, щоб успіти на той момент, коли гімназистки розходяться по домівках; у них там сила знайомих і „симпатій”, — зі всіма їм треба побачитись і відпровадити до дому. Вони, власне, не були ні „за”, ні „проти” українців, хоч не від того, щоб часом з них посміятися...

Другу категорію складали „перші учні”, кар’єристи і кандидати до духовних академій. Вони в українському питанні заступали офіційальну точку погляду і побоювалися зв’язками з українством зіпсувати перед начальством своє „реноме”, бо за українством воно не безпідставно підозрівало й „революцію” та почасти безбожність. До цієї категорії належали й ті, з семінаристів, здебільшого старших віком, що часто через родинні обставини, щоб допомогти меншим братам чи матері—вдові, або маючи „на оці” наречену, зараз же по скінченні семінарії думали женитися і йти на парохію. Їм вже було „інше в голові” і у-

країнською ідеєю вони не цікавилися, не старалися зрозуміти її і тому ставилися або байдуже, або вороже. Правда, й серед цих категорій були вийнятки, особливо в дальшому житті або вже у вищих школах.

Спільне, що в'язало adeptів українства,—це був ідеалізм, бажання служити своєму народові і політичне прозріння: передовсім, на прикладі становища українського письменства і мови, молодь яскраво бачила і навіть вже на собі відчувала гніт існуючого режиму.

Це відчуття гніту царського режиму і розуміння, що лише з упадком його або принаймі після радикальних змін в політичному устрої Росії, українці зможуть добитися для себе яких небудь прав, робило семінаристів — молодих українців, дуже чутливими до політичного життя. І в ті часи, в роках 1903/04, не кажучи про 1905, семінаристи — українці виявляли велике зацікавлення до періодичної російської преси — до газет та журналів, що в стінах семінарії були заборонені. В цій точці українство стикалося із загальноросійським поступовим і революційним рухом, і подільські семінаристи того часу, старших клас, однаково з російськими — поступовцями, захоплювалися тодішніми модними газетами, як „Син Отечества”, „Наша Жизнь” проф. Ходського, а також політичними брошурами видавництва „Донская Речь” і т. п. Так само семінарська українська молодь того часу цікавилась і новою російською літературою: творами Горького, Андреева, Чірікова та інших, що виходили в популярних тоді серед суспільства збірниках „Знання”. В цих творах ми шукали і відчували наближення чогось нового, привабливого, хвилюючого, захоплюючого” ...

Про те, як окремі одиниці „прозрівали” та ставали свідомими українцями, автор /В. П./ передає прецікаву та повчальну, на персональному прикладі базовану, історію „навернення Савла” ... По ній майбутній історик досліджуватиме якими то різними дорогами—стежками, часом манівцями переходило наше юнацтво перших років цього століття чудесну метаморфозу від побутово-стихійного українства до свідомого, що оберталось в покликання на ціле життя. Молодечий ідеалізм, „ходженіє в на-

род” студентів та шкільної молоді досягають на ці часи свого апогею. Семінаристи, як звичайно, ведуть перед на селі. Невтомні бурсаки тепер вже поширюють свій засяг, ” обробляючи” дрібне та середнє чиновництво також і по містах.

Ми бачимо всі ті самі старі, випробувані форми та методи розсівання зерен національної свідомости: організація лекцій, недільних читань, хорів, театральних вистав і т. п. І робиться це тепер вже не окремими одиницями, а багатьма „наверненими” і то без всякого примусу, з ентузіазмом та юнацьким запалом, не спровокованим посвідкою про громадську працю на селі, як це було за пізніших советсько – ” вузівських” часів.

Вплив В. Чехівського на семінарську молодь був таким, висловлюючись по теперішньому, тотальним, що це мало закінчитися лише якоюсь драматичною розв’язкою. І так воно сталося.

Випуск Подільської Духовної Семінарії 1903/04 рр. ухвалив та зробив для себе групу /світлину/, в центрі якої на традиційному місці архирея, було поміщено фото улюбленця семінаристів, їх ідейного провідника В. Чехівського та бюсти виразників національного символу віри – Т. Шевченка і Костомарова. Ні архирея, ні ректора, ні іншого начальства, ні вчителів на цій світлині не було...

Цим демонстративно порушувалося всі столітні традиції всіх випусків. Подія сама по собі незначна, ніби суто внутрішньо-семінарська, але дуже промовиста: це ж був присуд усій майже столітній політиці „обрусенія” школи, це була поразка чужої нав’язуваної ідеї та разом з тим це була демонстрація великої моральної сили українства в семінарії на ті часи...

Звичайно, по цьому прийшов розгром, ” чистка”, крутий курс та затиснення дисципліни. Декількох семінаристів звільнили з шостої класи, хоч вони склали вже всі іспити; повичищали й з інших, молодших класів увесь неблагонадійний під українським поглядом елемент. Звільнено також було і Чехівського. Але взяти на замок, забрати назад лихо – ці випущені біди з легендарної скриньки Пандори, вже було не сила ніякій адміністрації.

А тут іще виразно вловлюється вухом глухий підземний гуркіт першої революції, що наближається та готує царському

урядові багато ширший клопіт, ніж оцей льокальний семінарський... А тут іще якраз прокочується по семінаріях цілої Росії хвиля суто семінарських вимог та „мемурандумів”, підкріплюваних часто бунтами, биттям вікон та чималим розладнюванням внутрішнього життя семінарій. Семінаристи рішуче вимагають різних реформ. Подільські семінаристи, як і більшість інших, домагаються одної головної реформи — вільного вступу до університетів з четвертої класи, а побіжно з цим, або як передумову до цього, збільшення годин з математики, запровадження нових мов, скорочення годин з класичних мов — латинської та грецької, вільне відвідування театрів, концертів тощо.

Ці вимоги—реформи було задоволено синодом та запроваджено в життя з 1905 року. Правда, семінаристам обмежено було вступ до трьох державних університетів: Томського /в Сибіру/, Варшавського та Юр'євського /Дерптського в Естонії/. Але й це вже було великою продуктивною для тих, які з переконання чи яких інших мотивів не могли й не хотіли присвячувати себе духовній місії.

Після В. Чехівського керівництво українським рухом в семінарії перебирає С. М. Іваницький — молода, динамічна людина, що також недавно закінчив Київську Духовну Академію. Працює він провадить більш конспіративно й замасковано та й більш оперативно через те, що сам він не належав до семінарської корпорації /був тоді на посаді смотрителя Городського Училища/. Мавши зв'язки з українцями Галичини, він поширює серед семінаристів багато галицьких книжок та видань, як: „Літературно—Науковий Вісник”, твори І. Франка, Стефаника, М. Грушевського та інших. Всі вони були суворо забороненим овочем, тому й дуже спокусливим та бажаним...

Тут же, в Кам'янці Подільському, під невинною лояльною вивіскою „Подільського Історичного Археологічного Товариства” працював, яко його голова учений, свідомий українець, авторитетний знавець Поділля, прот. Юхим Сіцінський. В читальні-бібліотеці цього товариства семінаристи просиджували годинами та залюбки знайомились, між іншим, з комплектами „Київської Старини” та часописами галицьких москвофілів — „Галичина”

та „Русское Слово”. Українських газет звичайно не пропускали в той час до Росії, але з тієї полеміки, що велася в Галичині між москвофілами та українцями і відбивалася також на шпальтах цих газет, семінаристи ознайомлювалися з тодішньою українською проблематикою по той бік Збруча, як і взагалі український кругозор їх значно поширювався.

Зрідка попадали також до рук семінаристів нелегальні російські видання та брошурки, як і невеличкі агітаційні книжечки Революційної Української Партії /РУП/, але соціальні проблеми не були такими кричущо-несправедливими в очах нашої подільської молоді, як національна наша кривда, тому, як зазначає В. Приходько:

”... Закон 1876 року про заборону українського слова нас обурював більше, ніж факт поміщицького землеволодіння на Україні” ...

Для характеристики настроїв, ”духа часу” та трохи наївно-ідеалістичного, я б сказав, думання тодішньої молоді /що так різнить її від пізнішої прагматично наставленої комсомольської генерації/, хочеться навести з книжечки В. Приходька ще таке місце:

”... Якось восени 1904 чи весною 1905 р. приїхав до Кам’янця „артільний батько” Микола Левицький і виступав тут у великій Пушкінській домі з лекцією про свої трудові артілі та про кооперацію взагалі. Публіки зібралося не багато, переважно це були семінаристи—українці, що взагалі, як я зазначив вище, на тлі обивательської байдужості і сонливості, були елементом живим і виявляли зацікавлення до проявів громадського і політичного життя. Левицький, почавши офіційально по-російськи, помаленьку перейшов на українську мову і оповів про свої спроби з сільськогосподарськими артілями: як в артілі об’єднувались бідняки і спільним реманентом та спільними силами провадили господарство, в наслідок чого за кілька років ставали на ноги. Але тут же Левицький з сумом признавався, що, ставши на ноги, артільники починали заявляти, що „гуртове-чортове” і що „найліпша спілка — чоловік та жінка” і ставали на власне індивідуальне господарство, а артіль розпадалася. Не зважаючи на та-

кий фінал артілей, ми проте дуже захопилися ними і в один вечір стали гарячими прихильниками як ідеї колективного господарства, так і самого симпатичного „артільного батька”. Тоді ж ми з ним вирішили, що на кам’янецьку публіку треба махнути рукою, а ось варто, щоб він прочитав свою лекцію виключно для семінаристів, як майбутніх діячів на селі, та ще й українською мовою, щоб наші не українці переконалися, що й поважні речі можна викладати цією мовою...”

І бурсаки це зробили. В спосіб досить хоробрий та екстраординарний: лекцію було влаштовано в самому центрі небезпеки, у великій залі семінарської їдальні, в „мертві години”, коли все начальство благодушно спочивало...

Так в часах чорної реакції, коли над всією українською справою все ще висів Дамокловим мечем ганебний царський указ з 1876 року, в стінах семінарії проходять процеси невпинного зросту національної свідомости та організованости і вони приймають різноманітні форми вияву.

В загальному ж українському житті передвісниками скорих змін, що мають зайти, не дивлячись на утиски та перешкоди, були дві величаві українські маніфестації: одна при відкритті пам’ятника І. Котляревському в Полтаві 30 серпня 1903 року, а друга на похороні М. Старицького в Києві в 1904 році.

На користь українців вже частіше стали підіймати свій голос міста та земства по цілій Україні. Українські інтереси, очевидно у виключно культурних справах, підтримувала подекуди й частина загальноросійської преси.

До чести Російської Академії Наук треба з признанням додати, що в цей час її славнозвісні та мужні виступи на захист української мови також багато заважили на подальшому ході подій.

Нарештіgrimнув сподіваний грім... Прийшла перша російська революція 1905 року. Вона знесла всі урядові заборони на українське слово й українська справа знову виходить, хоч на короткий час, на широке плесо. Попередня підземна праця дала свої наслідки. Негайно організовано було легальні головні українські політичні партії. По селах та містах України почали ро-

сти, як гриби після дощу, "Просвіти". Виходять газети та журнали по губерніяльних та багатьох повітових містах України, багато з них — короткотривалі ефемери, бо в поспіху та ентузіязмі не завжди продумано було добре практичний бік справи видання їх. Найбільшим у тих часах чоловім щоденником була „Рада” /в Києві/, що його видавцем був Є. Чикаленко, а редакторами Б. Грінченко та С. Єфремів; цей часопис протримався аж до війни 1914 року. З ініціативи М. Грушевського, був перенесений зі Львова „Літературно-Науковий Вісник” та засноване було аналогічне львівському наукове товариство в Києві. В цей час також довершено було українцями велике діло: в Петербурзі вийшло перше повне видання „Кобзаря” за ред. Василя Доманицького без жадних пропусків всіх заборонець до того часу поезій Шевченка.

У першій та другій Державній Думі українські депутати складали поважну силу, бо їх клуби числили: у I-ій Думі 40 мандатів, а в II-гій — 47.

В цьому загальному українському ренесансі Поділля не відстає від темпів та досягнень інших частин України; не гріх буде навіть сказати, що воно стояло попереду багатьох інших, а семінарія Подільська являє собою невичерпний резервуар тих сил.

Перед нами рідкісна світлина /див. стор. 63/ з тих далеких часів: групка семінаристів, що закінчили школу в 1908 році, і вступили до Варшавського університету.

Що єднало цю групу, цих дванадцять молодих ідеалістів?.. Єднав їх не дух з „Дней нашей жизни” Л. Андреева, не атмосфера гамірного тодішнього студенського життя, що закінчувалося неодмінною веселою випивкою та співом традиційної студенської загально-імперської пісні:

„Проведьомте, друзья, ету ночь веселей,
Чтоб студентов семя собиралась дружней...
Налей, налей, бокали полней!...” і т. д.

Це члени Українського Подільського Земляцтва, яке вони заклали у Варшаві того ж року, коли прийшли з семінарії до університету. Воно, це земляцтво входило до ширшої організації

– „Української Варшавської Громади”, яку очолював тоді свідомий українець професор медичного факультету П. Гутників.

Наша „семінарська братія” була дуже активною. Очолював її Гриць Степура /в центрі/; в ті часи він був делегований земляцтвом на українську конференцію до м. Львова. Вже пізніше, в добу нашого національного зриву 1917-1921 рр. ми бачимо їх як учасників та чільних діячів нашої національної революції.

На світлині група студентів Варшавського університету, колишніх семінаристів Подільської Духовної Семінарії, які вступили до університету в 1908 році, а закінчили його в 1912.

I-й ряд згори: Рошаківський, Тарноградський, Шаровський, Короткевич.

II-й ряд: Жмудовський, О. Приходько, Г. Степура, Ф. Сумневич, Ковердинський.

III-й ряд знизу: Танасієнко, Павло Трембовецький, Гіньковський.

За шасливим збігом обставин, в роки „відлиги” – 1905/08 єпископську катедру займає в Кам’янці-Подільському єпископ Парфеній Левицький – українець з походження / з Полтавщини/ та за переконанням, що залишив по собі вдячну згадку всіх свідомих українців Поділля. За його ініціативи та з офіційного доручення Синоду, в Кам’янці-Подільському організується комісія по перекладу св. Письма Нового Заповіту /Євангелії та Апостольських Послань/ на українську мову. До цієї комісії ним було запрошено таких відомих у Кам’янці українців, як прот. Ю. Сіцінський, прот. К. Стиранкевич, смотритель Духовного Училища А. Неселовський*), С. Іваницький, вчитель Єпархіяльної школи М. Бичковський та М. Яворовський. Всі члени комісії з високою богословською освітою та великою філологічною ерудицією. Власне, завданням їх було проредагувати той переклад св. Письма, що був зроблений ще в шостидесятих роках минулого століття чернигівцем П. Морачевським та не побачив світу через різні цензурні „рогатки”. Тепер це, великої ваги національне діло, успішно та сумлінно закінчено було на нашому Поділлі саме завдяки наполегливості єпископа Парфенія.

Характерно, що подільське духовенство, відчуваючи проукраїнське наставлення свого владики, на своєму єпархіяльному з’їзді в 1907 році, при участі біля 60 представників, виносить ухвалу: просити Синод про введення українських дисциплін в духовних школах, та двокласових учительських та церковно-приходських школах. І Синод своїм указом на ім’я єп. Парфенія з дня 12 жовтня 1907 року, дозволяє ввести українську викладову мову в початкових сільських школах та двокласових учительських школах. Правда, цей указ через п’ять років Синод скасував.

Боронять українських інтересів, особливо на полі шкільництва, і деякі члени Державної Думи з подільського духовенства, як от священник Балтського повіту А. Гріневич –/пізніше, в 1923 році, єпископ УАПЦ на Херсонщині.

ПРИМІТКА: Ця непересічних здібностей людина / мав ступінь магістра богословія та пропозицію обняти професорську катедру в Київській Дух. Академії/ на схилі своїх літ, під жорнами більшовицького млина, закінчила свою кар’єру як голова Харківського го Т-ва безбожників / за спогадами інж. К. Т. Туркала./

Заохочені прикладом свого єпископа до проповідей українською мовою, священники Поділля починають активно впроваджувати її в свої недільні казання до народу, як от: свящ. с. Малашівець Проскурівського повіту о. І. Самгородський, свящ. с. Немиринець Проскурівського повіту о. Т. Туркало — батько відомого пізніше українського діяча інж. К. Туркала та інші. Деякі з них, як: свящ. с. Пикова Вінницького повіту о. Степанківський та свящ. с. Жучковець Проскурівського повіту о. Ксенофонт Ванькевич навіть видають в 1909 році друковані збірки проповідей українською мовою.

Не малий вклад в розвиток українського руху на Поділлі внесла її „Просвіта”. Подільське Т-во „Просвіта” всю свою славу історію, непоказну назовні, але незаперечно вельми плідну та конструктивну, пов’язує з ім’ям свого організатора та беззмінного голови — керівника д-ра К. Солухи, сина священника з Київщини / помер в 1921 році/. Той факт, що подільська „Просвіта” проіснувала серед найчорнішої реакції після коротких, хмільних років першої російської революції з 1906-го аж до 1914-го року та пережила всіх своїх посестер у Києві, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Чернигові пояснюється лише і виключно тою величезною пошаною, любов’ю та впливом, якими користувався доктор К. Солуха, цей визначний український діяч, і то серед усього населення Поділля, не минаючи ні селян з найглухіших закутків, ні жидів, ні поляків та кінчаючи на самім губернаторові Ейлерові.

За дев’ять недовгих років свого існування Подільська „Просвіта” згуртувала навколо себе не лише свідомих українців самого губерніяльного міста Кам’янця, — засяг її впливів був багато ширший — на все Поділля. Вона, висловлюючись мовою хеміків, була тим каталізатором, що збуджував, стимулював та завершував процес кристалізації українських сил, що були зрідка розкидані та розпорошені по всьому Поділлі.

Багато батюшок на селі, часто під тиском своїх синків-семінаристів, або доньок — „епархіялок”, втягувалися в той вир з організаціями „Просвіт”, дякуючи офіційній „благодійности”, вони найчастіше брали на себе ролю фундаторів „Просвіт” або

завідуючих бібліотеками при них. В одній волості, недалеко Кам'янця брати Юрчиніни, колишні семінаристи, з таким запалом заходилися коло цієї справи, що скоро всі села волости звернулися до Губерніяльного Управління за дозволом відкрити в себе „Просвіту”.

Саме впливові „Просвіт” треба завдячувати, що число т. зв. українофілів на Поділлі невпинно зростало.

На цім місці потрібно зробити маленький відступ, маленьку, сказати б, соціологічну аналізу саме під розвагу нашим українським генераціям, які прийшли в світ після революцій та по світових війнах. Тож подальші зауваження будуть вже не стільки для істориків, скільки для читачів з молодших наших поколінь.

У ті, віддалені від нас на добре півстоліття часи, Поділля – глуха провінція, царська губернія. На чотири мільйони населення – 87% неписьменних... З письменних, – не тих, що урядують, панують, визискують, а таки наших людей, лише декілька соток повертають тій глухій провінції, що їх зростила, своїм потом й мозолями вивчила, свій борг, не сучи їй просвіту та національно їх усвідомлюючи. Ці сотки, навіть не тисячі, – це семінаристи духовних та вчительських семінарій, випусники вчительських „второкласних” шкіл, деякі сільські вчителі, батюшки та дуже, дуже мало інших... Ці нечисленні молоді „культуртрегери” – ідеалісти гарячково працюють, засвічують вогники свідомости в суцільній темряві. Вони взоруються на приклади та зразки, що дають їм старші. / Тепер такі старші називаються вождями або елітою, тоді ж таких теплих посад не було.../ Цих старших небагато, – просто як кажуть, на пальцях порахувати було можна. Це – категорія свідомих українців, що тоді їх називали, дехто з повагою, дехто глузливо – „ширими” ... Це ті з наших подолян-невгнуті, принципові, жертвенні старі ідеалісти, імена яких рясніють в списках керманічів нашої національної української революції 1917-1920 рр. та відродженої національної церкви 1921–1927 рр.

До них несміло, часом навіть приховано, признавалися та приєднувалися інші старші, т. зв. „українофіли”. Таких вже було значно більше. Ви могли їх зустріти і в повітових містах та

містечках, і по селах, і серед чиновництва, і серед батюшок, сільських вчителів та „сідельщиків” по селах. Назагал вони були неактивні, але давали нашим провідникам відчуття якогось ґрунту-бази, якогось прошарку. Ще далі вниз, при самій основі цієї далеко не величавої піраміди, були „малороси” ... Їх було вже чимало. Це ті, що органічно належали до здорового етнічно-кореня-пня і які, власне, були потенціальною та невичерпною резервою для верстви „українафілів”. Вони не пропускали ні одної нагоди проглянути українську виставу та концерт, завжди захоплювалися нашою піснею, не міняли свого „енко” на „ов”, але ... вони не хотіли бути організованими та не надавалися на найменші жертви або самозобов’язання. Проте це не були сучасні малосимпатичні землячки наші, яких ми, в патриційній погорді призириливо зараз звемо „малоросами—всьоравновщиками”. То лише наша умовна класифікація надала тим давнім нашим попередникам такого, сказати б неестетичного терміну „малоросів”.

Назагал же всіх їх, до купи взятих—свідомих, українофілів та малоросів було мало, надзвичайно мало — горстка, порівнюючи до інертної маси неписьменних і несвідомих, які тільки очікувально лузали насіння та споглядали з-поза воріт — „що то буде?..”

Тому то, коли пробила була рішуча година в 1917 році, то наш активний діяч тих часів В. Приходько мав таки підстави сказати:

„Старше покоління української інтелігенції жахнулося: хто ж поведе народ, так мало нас?!” ..

Тож, зв’язуючи перервану нитку імен та далеко не предендуючи на вичерпність, а навпаки, боліючи з того, що невдячна пам’ять покрила імена багатьох героїв нашого національного відродження забуттям, продовжуємо далі наш неповний реєстр імен тих, які переходили початки свого національного вишколу в стінах нашої Подільської Духовної Семінарії. Одні з них повели нас, коли пробила на то година, другі віддали свій хист, знання, любов та життя, відбудовуючи наше національне військо, господарку, школу, культуру, церкву...

Ось імена їх:

Всеволод Голубович /1890 – ?/ колишній прем'єр міністрів уряду УНР в 1918 році від проголошення І універсалу до гетьманського перевороту. За фахом інженер, член УПСР; за Центральної Ради влітку 1917 року генеральний секретар шляхів, пізніше торгівлі та промисловости; в січні 1918 р. перший голова української делегації при мирових переговорах в Бересті. В 1921 р. революційним трибуналом, разом з іншими членами ЦК. УПСР. був засуджений до в'язниці, але незабаром був випущений і працював у промисловості; в 1930 р. був засланий; дальша доля його невідома.

О. Г. Лотоцький /1870–1939./ – визначний політичний діяч, що займав чільні становища у всіх наших урядах. Міністр Освіти. Найбільші заслуги має в справі організації УАПЦ та як видатний

О. Г. ЛОТОЦЬКИЙ
/1870–1939/

наш церковний історик. Це його устами український нарід задеклярував 12-го листопада 1918 року Автокефалію Української Православної Церкви. Він залишив по собі велику літературно-наукову спадщину. Його 4-томова мемуаристична праця „Сторінки минулого” /вид. Консисторії УПЦ в США 1967 р./ являє неоцінену вартість. Цієї праці не може оминати сумлінний історик, який хотів би розібратися в складних перипетіях підневільного життя нашого народу в часі з 1890–1917 рр.

Проф. Віктор Кондратович Приходько – член Укр. Центр. Ради, кол. товариш міністра фінансів УНР, голова Подільського Губерніяльного Земства, автор серії цінних мемуаристичних праць /„Під сонцем Поділля”./

Брат його *Олекса К. Приходько*, був субдиригентом Укр. Державної Капелі Кошиця, відомий діяч на Підкарпатті.

Другий брат, *Євген К. Приходько* також займав відповідаль-

ні становища в урядовому апараті УНР та в політично-громадських організаціях на еміграції.

Наймолодший – *Юрко Приходько*, в часах визвольних змагань склав найвищу жертву, віддавши своє життя Батьківщині. Загинув з руки чекіста.

Віктор Приходько

Серед діячів Поділля імена Приходьків займають перше місце поруч з такими, як ім'я д-ра Солухи та прот. Ю. Сіцінського. Глибокий та різносторонній організуючий вплив родини Приходьків на національне життя Поділля ще чекає спеціального дослідника. Згадати б, що в часах національного відродження, Віктор Приходько, як голова Подільського Губерніяльного Земства, провів величезну та важливу працю з українізації шкільництва, преси, видавництва та інших культурних та господарських ділянок життя, зокрема слід відзначити його персональну плідну участь в організації першого Державного Українського Університету в м. Кам'янці-Подільському в 1918 році. Про розміри його праці може говорити той факт, що лише в самому м. Кам'янці, в апараті земства під його керівництвом працювало до 400 осіб!

Михайло Корчинський — колишній Державний Секретар УНР в кабінеті Остапенка 1919 р. Видатний парламентарист та правник. В 1917 році був заступником губерніяльного комісара Буковини та враз із Д. І Дорошенком та О. Лотоцьким працював енергійно по заміні місцевих адміністраторів, надісланих сюди ще російською окупаційною владою. Ще перед революцією, в молодих роках —

М. А. КОРЧИНСЬКИЙ
/1885–1937./

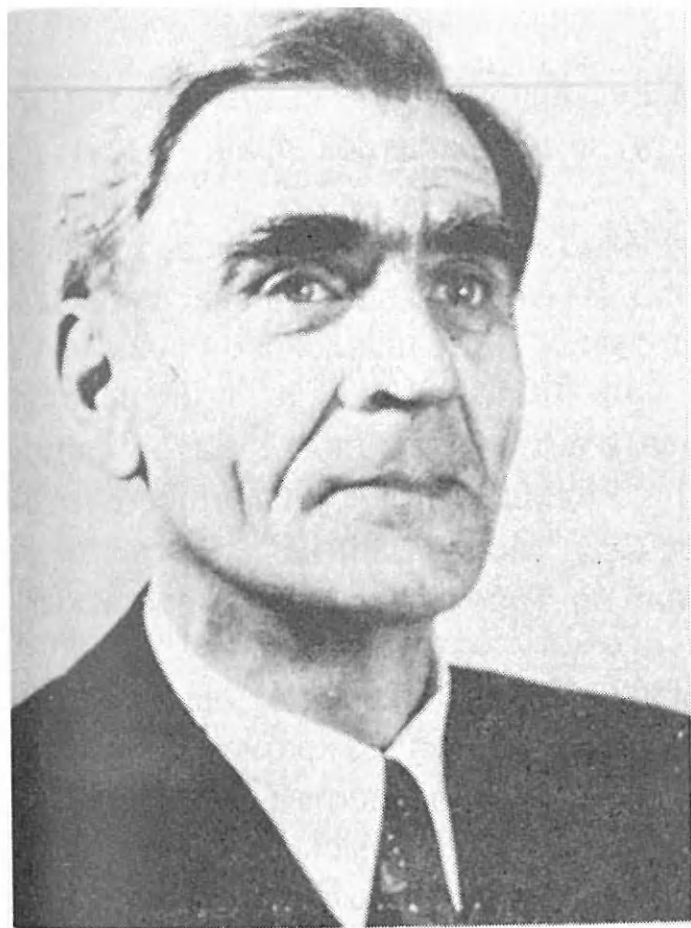
/1908-1911/ був діяльним членом української колонії в Ст. Петербурзі та головою т. зв. „Молодого ТУПу”. На еміграції ініціатор і член Ради Республіки в Тарнові; з 1922 року правний дорадник в Ревізійному Союзі українських кооператив у Львові. Автор численних статтів та розвідок в українській пресі.

Гриць Степура — правник. Губерніяльний комісар Поділля за уряду УНР, знищений більшовиками.

О. Саліковський. Колишній вихованець Подільської Духовної Семінарії, виключений з неї у 80-тих роках за революційну діяльність. Доля його та обставини життя дуже подібні до долі С. В. Петлюри. Не даром вона і зблизила цих б. семінаристів у спільному редагуванні „Украинской Жизни”, яка в найтяжчу хвилину нашого національного життя була чи не єдиною трибуною української думки. За уряду УНР був губерніяльним комісаром Київщини.

Віктор Піснячевський — творець та керівник українських фракцій в першій і другій Державній Думі, автор листів до „Громадської Думки” та „Ради”, за фахом лікар.

Інж. Костянтин Туркало — колишній член Української Центральної Ради. В 1923-

ІНЖ. К. Т. ТУРКАЛО
в останніх роках

24 рр. очолював українізаційну справу в Києві. Активний громадсько-політичний діяч, відомий з Харківського процесу СВУ. Активний діяч і публіцист на еміграції, автор автобіографічної повісти „Тортури”

Василь Храневич — професор ентомології в Кам'янець-Под. Сільсько-Господарському Інституті, автор підручників ентомології та зоології для с-г інститутів. Блискучий лектор. В 1933 році органами ГПУ був засуджений на п'ять років ка-

торжних робіт на Біломорський канал, де й помер на 50-му році життя.

Проф. Яків Регул – асистент катедри ботаніки Першого Державного Українського Університету в Кам'янці-Подільському. Загинув за більшовиків на Україні.

Володимир Туркало – закінчив фізико–математичний факультет в Дорпті та Технологічний Інститут в Томську, пізніше лектор Української Господарської Академії в Подебрадах на Чехословаччині. Помер в 1932 /?/ р.

Олекса Козловський – довголітній секретар студенських справ та відповідальний керівник видавничої діяльності Укр. Господарської Академії в Подебрадах, пізніше лектор економічного факультету Укр. Техніко-Господарського Інституту в Німеччині. З його ініціативи та невтомної праці видано також два томи з історії цих унікальних на еміграції вищих українських шкіл.

Кость Шероцький – вчений при катедрі історії мистецтва Петербурзького Університету, автор багатьох праць з цієї ділянки.

Григорій Голоскевич 1884–193?../ – відомий мовознавець, учень Шахматова, співробітник ВУАН, спіредактор академічного словника 1924–32 рр., автор знаного „Правописного словника”, що містить біля 40 тисяч слів та якого має в своїй робочій бібліотеці зараз кожний інтелігентний українець. Автор спеціальних праць із діалектології Поділля та опису Євсевієго Євангелія 1283 року. На процесі СВУ засуджений на п'ять років ув'язнення, потім був засланий до Тобольська, де покінчив життя самогубством.

Д-р Павло Богацький /1883–1962/ – журналіст, письменник, літературник критик, редактор місячника „Українська Хата”, залишив по собі низку праць з літературознавства. Ще за царських часів в 1914 році був засланий до Наримського краю; вернувся із заслання в 1917 р. і був за Центр. Радиначальником міліції міста Києва, за Директорії – столичним отаманом коша Охорони Республіки; від 1922 р. на еміграції редактор журналу „Нова Україна”, дійсний член Українського Соціологічного Ін-

ституту та член Історично-Філологічного Т-ва. Залишив збірку новель „Камени”, „Під баштою зі слонової кости”. Редактор творів Драгоманова та Чупринки. Помер в Австралії в 1962 р.

Федір Шумлянський — відомий філолог, редактор великого російсько-українського словника.

Леонід Юркевич — український діяч, журналіст, письменник.

Володимир Свідзінський — син подільського священика, талановитий поет, трагічно загинув, будучи живцем спалений енкаведистами.

Прохор Воронин /1885–1930?/ — письменник і педагог; виключений з Под. Духовної семінарії за участь в українській революційній роботі; пізніше вчителював; був довголітнім співробітником „Ради”. Автор низки оповідань, зокрема для дітей — „Як я виграв самовара”, „Шасливий день Флора”, „На зажинках” та інші. Після 1930 року доля його невідома.

Анатолій Богданович /1882–1914/ — письменник, автор низки оповідань під псевдонімом Богдан Сокольський. Знана його повість „Всесильна”.

Гіньковський — співробітник „Рідного Краю”.

Брати *Синицькі Петро та Максим*, останній був головою українського клубу в Києві та видавцем.

Лікар Павло Бутівський — кол. диригент Кам’янець-Подільського Національного хору в рр. 1918–1920.

Йосип Карпович — син дяка з с. Тимкова на Ушиччині, кол. вчитель Чернігівської гімназії, потім трудової школи ім. Коцюбинського; організатор автокефального руху на Чернігівщині, організатор та керівник філії СВУ на Чернігівщині. Засуджений більшовиками на процесі СВУ у віці 43-років, дальша доля його невідома.

Микола Солчинський — український діяч, лікар за фахом, розстріляний НКВД.

Тихон Левицький — відомий діяч на Кубані, розстріляний більшовиками.

Леонтій Єзерський — активний український діяч на Поділлі та Кубані.

Кость Голобродський — відомий діяч на Ушиччині /Поділля/.

Брати *Павло та Микола Великотні* – свідомі, активні українці. В їх прикладі маємо цікавий парадокс: батько їх „чистокровний росіянин”, присланий на Поділля в духовну школу, як „обруситель” ...

Токаревська Ніна Сергіївна з дому Стопневич, донька священика, закінчила Кам'янецький „пансіон”. Була вчителькою Першої Київської Трудшколи, судилася на процесі СВУ.

І. Павловський – б. митрополит Харківський в 1927-му р. В 1936 році його заслано в Казахстан, де він і загинув.

Микола Карабіневич /1882–1932?/ – єпископ УАПЦ в 1923 році в Могилеві–Под. З 1931 року єпископ УАПЦ, Уманський.; заарештований в 1932 році й тоді розстріляний у Москві /за іншими відомостями – в 1935 р./

В. Бржоснійовський, б. єпископ УАПЦ з 1921–1930 рр. В історії Церкви він скомпромітував себе, як голова розбивацького братства та т. зв. „Діяльної Христової Церкви”, через що митрополит Липківський виключив його зі складу єпископату УАПЦ.

М. Задвірняк – єпископ УАПЦ на Проскурівщині в 1923 р.

Ю. Тесленко – єпископ УАПЦ Білоцерківської округи 1925 р.

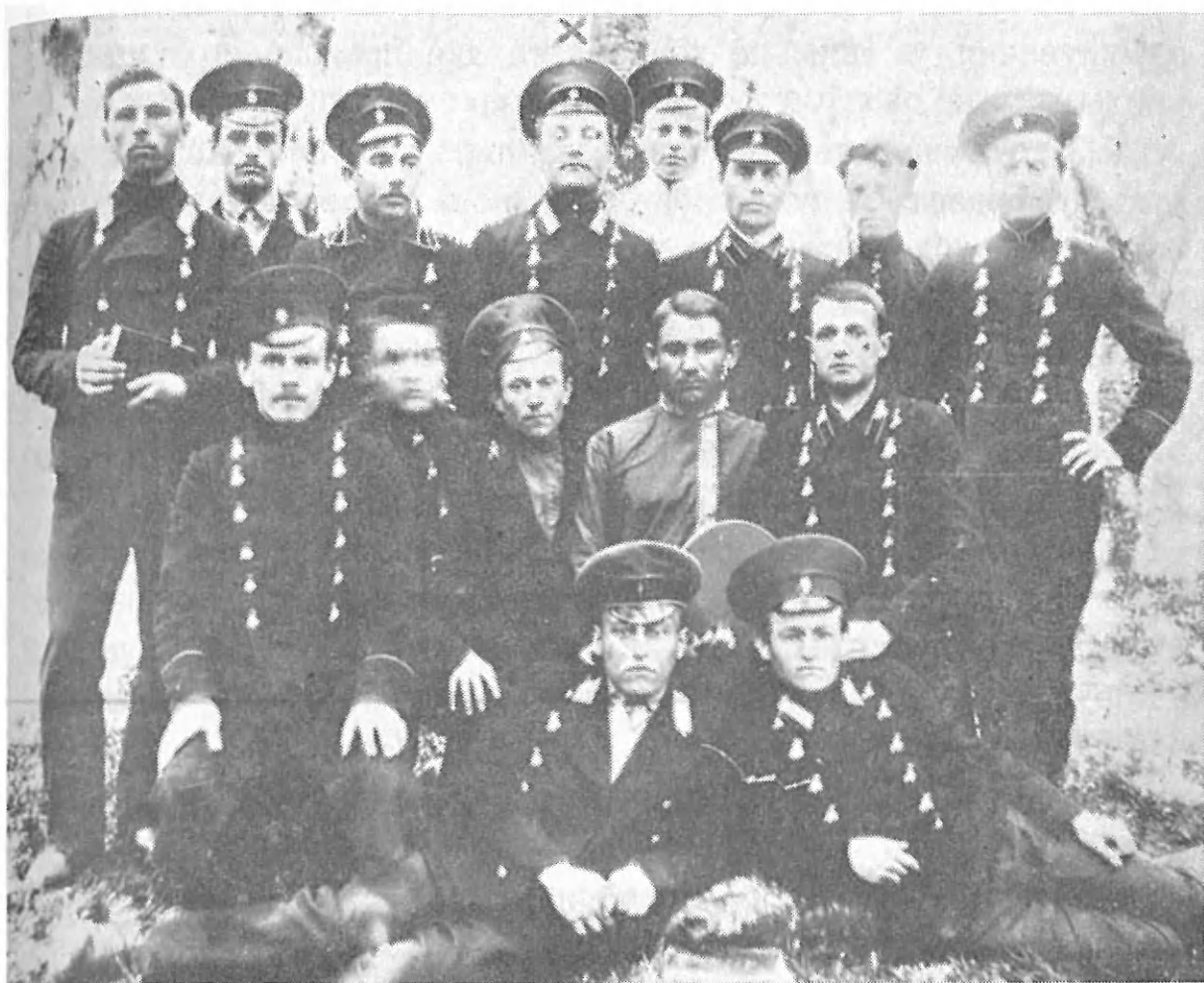
Ковердинський, кол. смотритель Приворотської Духовної Школи. В 1925 році був головою Кам'янець–Подільської округи Ради УАПЦ.

Леонтій Форостівський – перший священик, висвячений першим архієпископом відновленої в 1921 р. УАПЦ ІОАНОМ Теодоровичем у м. Вінниці на Поділлі.

Але вернемося до перерваної нитки історії.

Не довго втішалися українці свободами, подарованими їм революцією 1905 року. Медовий період цієї революції дуже скоро закінчився. Від проголошеної маніфестом 17 жовтня 1905 року конституції вже через два роки залишився лише блідий слід. Російський уряд досить скоро очунав з шоку від поразки в Русько–Японській війні та революції. Поміг йому в цьому новий, здібний та рішучий прем'єр уряду П. Столипін. З його іменем

зв'язане відоме гасло тодішньої внутрішньої політики Росії:
„Спочатку заспокоєння, а потім реформи” ...

На світлині група семінаристів Подільської Духовної Семінарії,
що закінчили школу в 1914 році. Серед них Л. Форостівський
/Помічено X/

В перекладі на звичайну мову царських сановників, це означало ті самі давні московські державницькі рецепти, які вони стосували до своїх підлеглих „государених людей, служивих, холопів” ...

Протягом століть, ще від Івана Калити, почавши, це були: канчук і пряник. По обставинами дивлючись, часом давалося спочатку пряників, як нам в Переяславі в 1654 році, а потім вже канчуків, а часом бувало навпаки, як от в даному разі по помилці з революції 1905 року...

Реакція підняла голову на всіх фронтах громадсько-політичного життя по всій „необ’ятній матушці Расеї” ...

Шодо української справи, то Столипін мав до неї спеціальне замилювання, з яким не ховався та яке проголосив з трибуни третьої Думи:

„З точки погляду державної влади, культурницька праця українців видається дуже небажаною, вона суперечить всім починам, що їх уряд впроваджує до колишньої України. Виходячи з того заложення, що три головні розгалуження східного слов’янства і походженням і мовою *не можуть не складати одної цілості*, наш уряд, починаючи з 17-го століття, поборював постійно рух, відомий в наших часах під назвою українського, що втілює в собі ідею відродження України” ...

Вже після другого року виборчий закон до Думи змінено було так, що українців зовсім позбавлялося представництва своєї свідомої частини—фракції, яка була такою активною в першій та другій Думах. Більшість періодичної української преси знову заборонено, видані книжки конфісковано /але... повний „Кобзар” Шевченка встиг розійтися майже цілком./ Пішли застрашування, арешти, тюрми і т. п.

Знову „українську болячку” царський уряд загнав у середину.

Знову назовні все замовкає, бо... благоденствує...

УІ. КІНЕЦЬ ШКОЛИ. ОСТАНІЙ ВИПУСК СЕМІНАРІЇ. 1913/19 рр. /За спогадами./

Осіню, року Божого 1913-го, що позначився, як може останній найспокійніший рік у цьому неспокійному столітті, веселі юрби новачків—бурсаків, які на весні позакінчували Духовні Училища знову, як завжди переступають пороги давно омріяної ними семінарії,/ а серед них і автор цих спогадів./

І ніхто з них, тоді безтурботних, не знав і не гадав, що їх покоління вже було мічене долею, що судиться їм пройти через горнило страшної війни та неменш страшної революції, що через шість років вони залишать стіни Альма Матер вже як її о-

станні „кончивші” ... Що цим, непомітним серед бурхливих подій, актом замкнеться й припечатается славу 122-річну історію школи... Так, дійсно, у тому році прийшло до школи покоління „Останніх з могікан” ...

Своє безжурне дитинство та отроцтво воно залишило на-завжди за собою у затишних стінах Духовних Училищ. Звідти принесли вони вже досить вироблені звички та вправи до життя в організованій громадці собі подібних. Принесли також зародки перших лицарських чеснот замкненого клану: товариську солідарність — один за всіх і всі за одного, інтуїтивно—стихійне відчуття духової споріднености та відразу до прискаржувачів, донощиків і плазунів.

Тут у губернському місті їх зустріло шумливо —гамірне життя з цілою чередою незнаних до того часу спокус, трохи більше золотої волі, ніж то було в Духовних Училищах та цілком незна-ні до того веління, прагнення й бажання всередині їх самих, що їх нашіптували ті могутні чародійні сили, яким недавно дано назву гормонів, та які поволі завершували чудесну містерію переформування отрока в юнака.

І от знову, і востаннє, в 116-й раз, у стінах Семінарії, цього не так „храму науки” як величезної лябораторії людських душ та характерів, відбувається шостирічний процес трансформації з отрока в юнака, з юнака в людину...

УЧНІ, АДМІНІСТРАЦІЯ, ВЧИТЕЛІ.

1913-й рік, як ні один перед тим, був дуже плідним роком для семінарії. Чотири Духовних Училища, що регулярно поставили „матеріал” у семінарію /Кам’янецьке, Приворотське, Тульчинське та Тиврівське/ залили її осінню новачками по вінця. Прийшлося адміністрації відкривати замість трьох—чотири рівнобіжних перших кляси. Правда, вже до кінця учбового року залишилося лише три відділи першої кляси. Цьому „помогла”, крім звичайного нормального процесу найбільшого відсіву учнів у першому році, така голосна подія, як бунт... Це страшне слово й страшна вістка про бунт у семінарії досягли затишних ба-

тківських куточків за тодішнього способу комунікації, майже одноразово з прибуттям самих провинившихся „чад” додому, бо внаслідок бунту було звільнено негайно щось біля 25 душ „общезитейців”, переважно з новачків—першоклясників. Бунт той не мав якогось „ідейного” підложжя. Був це скорше прихований юнацький гін до геройського чину, що обернувся неконтрольованим інстинктом отарности так неfortunно для героїв... Була то погано задумана спроба вибороти собі більше волі, більше „громадських свобод”, кажучи мовою заялозеної революційної термінології. Бунт був прямою й безпосередньою реакцією на побільшення драконівських утисків та „закручування дисциплінарних гаєк” на семінаристів „общезитейців”. Уосібнювали ці утиски два дуже ретельні клясні вихователі, знані у бурсі за езуїтську винахідливість та невмолимість у переслідуванні аматорів театрального мистецтва та порушувачів нічного реґляменту. Це були: М. П. Соколов — учитель грецької мови, популярно знаний, як „Мітей” та Корнієвський — вчитель загальної історії. Ці два суворі пуристи на сторожі бурсацької моралі якраз мали своє дижурство в ту пам’ятну ніч, їм же першим і попало від полін, що вилітали з темряви коридорів. Постраждали також ні в чому не повинні лампи, частина вікон, дверей та меблі. Баталію супроводжував свист, страшний стукіт та захоочуючі до акції вигуки. Справа була настільки авральною, що ще вночі прибули на місце бешкету архирей Серафим, ректор та інспектор Семінарії. Коли вони, у супроводі сторожів з ліхтарями, пробиралися крізь уламки та сміття спалень — там усе спало мертвим сном...

Ця подія залишила у новачків, не дивлячись на сувору розправу, підвищене почуття самоповаги до збірноти—гурту та гордості з того, що у вінок бурсацької відваги, вплетено ще один свіжий лавровий листок...

Поза цією екстраординарною подією життя та навчання в семінарії йшли за заведеною рутинною і 1913/14 навчальний рік міг уважатися останнім типовим і нормальним роком семінарського процвітання.

Більшість новачків, крім тих, яких доля вже визначила—об-

рекла на відсів через невпорання „з бездною премудростей”, або через недопасовання їхньої козацької вдачі до режиму, ретельно вчилася та наввипередки змагалася поміж собою за краще місце у „Розрядних списках”.*)

Окрім науки існувало ще так багато нових привабних та магнетних точок, у поле тяжіння яких попадали тут новачки. Ще в духовних бурсах вони зростали в атмосфері пісні— чи то народньої, принесеної із сільських закутків Поділля, чи тієї специфічної релігійно—церковної, якою сповито було в інтернаті все життя хлопчиків від раннього вставання до відходу „на сон грядущий” ... Тепер, потрапивши до семінарії, де, здається, всі стіни її, вся атмосфера її клясів та коридорів просякнуті були культом співу та музики, новачки, особливо з природи обдаровані музичними здібностями, найперше горнулися і втягувалися до семінарських хорів, яких було два /на два кліроси/, оркестрів, яких також було дві — духова та струнно—симфонічна. Одночасно йшла адорація та наподоблювання усім музично—вокальним зіркам, що блищали на семінарському небозводі. Дуже скоро новоприбулі вже знали всіх семінарських знаменитостей: диригентів хорів, капельмайстрів оркестрів, вокальних та музичних солістів, ну, і звичайно, всіх інших семінарських „асів” — перших силачів, танцюристів, ” франтів”, ” дон-жуанів” і т. п. З посеред півтисячного колективу учнів таки було з чого вибирати та видати вже з перших років, цікаві зразки різних „вундеркіндів”, талантів та оригіналів — диваків. З перших же

ПРИМІТКА: У „Подільських Єпархіяльних Відомостях” щорічно літом друкувалося т. зв. „Розрядні списки” зі всіх Духовних Училищ та Семінарії. В цих списках учні кожної класи розподілялися, відповідно до їх річних відміток—балів на три розряди: до першого розряду належали тільки ті, що мали бал 5 і не менше 4; до другого розряду — всі ті, що мали б хоч один річний бал з оцінкою в 3; до третього розряду ті, хто мав з якоїсь дисципліни передержку — переекзаменовку. У межах самих розрядів визначалося також порядкове місце кожного учня. Отже до першої класи Семінарії звичайно переходило по чотири перших, других, і т. д. учнів першого розряду. Між ними йшло завзяте змагання, що не раз приймало драматичний характер загострень, заздрощів та навіть ворожнечі.

часів новачки пишалися та „задавалися” ними, ніби членами найближчої своєї родини; на них взорувалися, їх копіювали, ну і, звичайно, з перших же місяців знали їх усіх наперелік.

Ще блищала в 1913 році яскравим світлом у сузір'ї семінарських знаменитостей найбільша зірка, якій давно не було рівної блеском – це *тенор Палюк*. Він уже був тоді „на викінченні” у шостій клясі і слава про його йшла по всьому епархіяльному Поділлі. Він виступав на різних концертах поза семінарією, на врочистих okazіях, у багатьох приватних домах аристократичної та чиновницької верхівки міста; на семінарських балах його виступи вважалися одною з найбільших атракцій. Мав він усі дані, щоб іти кар'єрою оперового співака великої скалі, але не судилося... В 1914 році вибухає війна. По скінченні семінарії Палюк іде до військової школи, стає офіцером, іде на фронт і там знаходить свою скору смерть.

Палюк вийшов з семінарії, а на обрії висувається декілька нових вокальних зірок: *тенор Ксенофонт Палевич*, *баритон Лисецький*, *бас Йосип Янович*, *бас-октава Ходацький* та інші. То правда, що ні один з них не міг дорівнювати Палюкові, але в сумі вони творили таку окрасу семінарського хору/ і без того найкращого хору мужеських голосів на все Поділля/, що, бувало, семінарська домова церква не могла вміщати прихожан зі сторони. Натопт цих любителів співу густо заповнював собою широкі сходи, коридор та вестибюльний простір перед церквою, особливо, коли знали якось наперед, що баритон Лисецький буде мати сольо в „Нині отпускаєші” чи заспівувати „Отче наш” Кошиця.

Загальними, незмінними улюбленцями семінаристів були диригенти оркестрів та хорів. Був то давній звичай і традиція в семінарії, що керівників хорів та оркестрів ніхто згори не настановлював, вони вибивалися самі знизу, з гушавини найздібніших, шляхом природнього добору.

В цьому останньому періоді диригентом духової оркестри був *Іван Мандровський*, учень третьої кляси. Не раз семінаристи мали змогу переконатися та втішатися з того, що їх духова оркестра була таки, справді, позаконкурентійною серед усіх се-

редньошкільних оркестр міста Кам'янця. Улюбленою розвагою семінаристів, непосвячених цій музі, було відвідувати проби /„сигравки” / духової оркестри. Особливо імпонували новичкам марші, в їх могутньому мідяному брязкоті та монументальній чіткості ритму; найбільші з ентузіястів ніколи не минали проб та ладили пристроїтися ближче геліконів...

Струнно-симфонічна оркестра була не так великою, але не менше яких 25 чоловік. Вона спеціалізувалася на дуже гарних речах „для слуха”. Диригував цією оркестрою *Микита Подруцький* аж до часу, коли в 1915 році він вступив до Варшавської Політехніки. Цей диригент був не просто доморощеним самоучкою. Протягом пари років, у вечірні години, він пройшов спеціальний курс музичної оркестровки у відомій у Кам'янці музичній школі проф. Ганицького /поляка/ і став таки цілком кваліфікованим диригентом. Ще перед ним, в 1911 році цією оркестрою керував *Олекса Подруцький* — старший його брат, який пізніше вступив до Московської Консерваторії. Таким чином брати Подруцькі, по переїзду також залишили помітний слід в історії та популяризації семінарської струнно-симфонічної оркестри. Останнім диригентом її після 1915 року був *Петро Васильківський*, з випуску „Останніх Могікан”.

Диригентом першого хору у цьому часі був також виїмковий самородок *Мільчинський*, який і сам мав чудовий тенор та не раз виступав у сольових номерах і був ще до того першорядним солістом на корнеті у духовій оркестрі та заступав, коли була потреба, капельмайстра Мандровського.

Було чимало інших „знаменитостей”, часом досить екстравагантного напрямку, та не пригадати їх усіх... От деякі з них:

Бафталовський — унікум, що мав феноменальну пам'ять та міг цитувати на пам'ять цілі великі уступи з біблії та цілі розділи з Гоголя, Пушкіна, Лермонтова, зі „Слово о полку Ігоревім” ...

Волошановський / з богословських класів/ знав на пам'ять досконало весь чин літургії, весь порядок, послідовність ектеній, возгласів. Не зважаючи на обставини при кожній для себе нагоді, він щось „правив” ...

Ярошевич готувався до медичинських студій. Був маніякально суперобережним профілактиком – ніколи не відчинить дверей, не обвивши руки чи пальців пропускним папером...

Йосип Голуб – з новачків. У перший рік же, до Різдва, вивчив назви та розташування всіх вулиць і провулків, усіх церков, костьолів, веж, башт, та всіх численних історичних споруд, на які так багате місто Кам'янець–Подільський.

Мельник /вже був на богословських клясах/. Це була чи не найбільша бурсацька гордість, овіяна всякими легендами, – перший силач! Кремезна, монументальна постать його височіла та не вмещалася скрізь: в їдальні, у церкві, за партою у клясі. Бурсачки любили зі смаком передавати і розписувати всі переможні битви цього семінарського Гулівера з різними, найчастіше уявними, ворогами – „ко́мерсами”, техніками, гімназистами, міщанами з Підзамча. Але то все було виплодом перед'юнацької уяви, так спраглої всякого роду героїзму та перемог, бо мудра природа, доцільно збалянсовуючи все, наділила цього силача дуже спокійною вдачею та розважністю. До того ж він був ще дуже бідний і тому не міг собі дозволити люксусу роздерти „тужурку” десь у побоєвищі, чи штани, щоб йому лопнули десь від бойової напруги... Це був єдиний семінарист, який не мав шинелі. Вона була йому непотрібною. Його бідність, його відмінне здоров'я, регулярні фізичні вправи та гарт, робили зайвою цю дуже необхідну річ узимі. Він не мав також ні форменого мундира, ні „віцмундира” – одну лише тужурку, завжди чисту і завжди „на розпашку”. Мельник також „кацапнував”.

Тут треба дати маленьке термінологічне пояснення та розкрити досить цікаве психологічне та економічне підложжя „капцанування”, – явища суто семінарського, а може ще й властивого тільки Подільській Семінарії. Найбідніші з „приходящих” семінаристів, що жили приватно, діставали безкоштовно раз удень їжу /обід/ при їдальні „Казьонного Корпусу”. Це не було, бори́нь Боже, принижуюче гідність, доїдання рештків та недоїдків після насичення „казьоннокошників” – оті мізерні крихти, що падали зі столів багатого, як у притчі... Традиційно встановився був тут такий порядок: усі продукти, що їх відпускав економ

семінарії, скажімо, на обід 180 душ, кухар ділив на 200 порцій, враховуючи 20 „капцанів”. Така практика існувала здавна. Найдавніші генерації бурсаків пам’ятають це; їй не було легально взаконено, але адміністрація потурала цьому й дивилася на неї крізь пальці, а семінаристи, що були „на довольствії”, не відчували це на своїх шлунках та радо ділилися куском хліба зі своїми біднішими колегами.

Мало того, в недавніх часах був навіть випадок обструкції – тихого бунту, коли ректор О. Зам’ятін, невідомо з яких спонук, спробував увести в цю практику якісь обмеження, то семінаристи зразу zareагували і то одностайно, рішуче... Вся зала їдальні, біля півтори сотні людей, не доторкнулася до їжі. Присутній надзиратель мусів був покликати ректора. Вартовий по їдальні семінарист з’ясував тому причини та зміст „голодовки”. Ректорові не залишилося нічого іншого, тільки дати врочисте запевнення всім, що все піде так, як досі було. /Він боявся правлячого єпископа Серафима, який у конфліктах майже завжди був по боці семінаристів./

Робилося так: на чотирьох їдців залишалося вазу-полумисок першої страви-борщу чи супу, блюдо чи полумисок другої страви та хлібницю–кошичок повно накраяного хліба. Капцани організовано входили до їдальні після того, як її залишали „казьоннокоштники” і приймалися за роботу... Залишки хліба вони брали з собою, бо саме цей хліб з чаєм потім, правив за основу їхнього сніданку та вечері. Бувало часом, що капцани, чи частина їх, не встигали приходити вчасно до обіду, тоді черговий по їдальні залишався там, аж поки не видавав у порядку обід тим, кому це належало, щоб, бува, часом ретельні служки не загорнули їжу для себе, або у помії.

Тож ті, бідні, а було їх завжди яких 20–25 чоловік, що користалися з такої допомогі й називалися „капцанами”, а вся практика і статус їх звався „капцанством”, або „капцануванням”. Десь далі, поза семінарією, у ситому парафіяльному житті батюшок, цей термін змодифікувався дещо в іронічно–поблажливий зміст: капцан – це не просто бідний, але ще й невдаха недотепа...

У самій же семінарії до капцанів додержувалося супер-обережне та товарисько-делікатне ставлення. Бо ж почати капцанувати, стати капцаном та дійти до капцанського стану – це був, мабуть, таки багато більш болючіший процес для юнака-семінариста, ніж, скажемо, якому бізнесовому пройдосі, об'явити себе в американському суспільстві банкрутом... Тут ця справа пов'язується, здебільшого, з певним спритом, далеким, не завжди сумлінним розрахунком та калькуляціями... У бідного ж бурсака, це майже завжди був болючий процес довгої борні з обставинами, вичерпання всіх до останньої можливостей, часто-густо з помітною травмою для його власної гідності та самолюбства... Тому й відсоток капцанів, переважно дітей „іно-сословного” – селянського стану, що рвалися до науки, був, порівнюючи не високий.

Звичайно, ніхто їм ніякого „скринінгу” не робив, ніякої комнезамської посвідки не вимагав, бо тут діяла висока гуманність, братерськість та нечутній голос християнського самаритянства—моральні чинники, а не утилітарно-практичні.

Назагал, треба сказати, що принципи взаємодопомоги у самих широких матеріяльних та ідеалістичних проявах її просто просякали весь учнівський організм та були неписаним кодексом семінарського товариства. Цим також вони сильно та помітно різнилися від усіх інших середньошкільників міста.

На такий великий учнівський колектив як семінарія, що мав до 12–13 рівнобіжних клас, потрібно було мати досить численний адміністративно-педагогічний персонал. Він таким і був, досягаючи в ті часи до тридцяти душ. Неможливо дати якусь загальну характеристику цьому складові. Був це такий різнобарвний конгломерат типів, характерів, оригіналів, що годі їх усіх згадати та описати.

Хоча єпископи, як було зазначено, формально по своїй службовій ролі не належали до адміністративного апарату семінарії, проте тінь правлячого губерньського архирея лягала відчутно на всю школу, а сувора чи ласкава рука його постійно тяжіла на семінарії, створюючи загальну атмосферу та определяючи якусь, по сучасному кажучи, ”генеральну лінію”.

По короткому періоді славного єпископства Парфенія, що залишив по собі гарну й вдячну пам'ять у краю, прийшов на Поділля на досить довгий час єпископ Серафим /1907–1916/. Він був досить ревним русифікатором, так що не завжди міг приховувати це за властивою йому делікатністю. Проте в opinіi семінаристів єпископ Серафим був доброю та справедливою людиною. Майже завжди у біжучих конфліктах двох таборів – учнів та адміністрації, ставав він на бік учнів.

Справа у тому, що єпископ Серафим не був монахом з покликання. Мав він у свій час родину, але овдовів і після того вже прийняв монаший сан. Йому знайомі були почуття батьківства та багато всяких інших складних і делікатних проблем, що нуртують серед молоді. Не без впливу на його людяне ставлення до учнів мала бути трагічна історія, яку він пережив у 1913 році, коли єдина його донька отруїлася, ставши жертвою якоїсь романтичної історії з офіцером, стаціонарного у Кам'янці полку.

Десь, мабуть, одночасно з єпископом Серафимом, було призначено ректором Семінарії протоєрея Олександра Зам'ятіна, що пробув у ній мало не до самого кінця її в 1919 році. Він був повною духовою та фізичною протилежністю до кольоритної фігури свого попередника архимандрита Севастьяна.

Невеличкий на зріст, дуже худий, якийсь виснажений та неземно-прозорий зі слабеньким пискливим голосом та ще й глуховатий до того, тип повного аскета, викликав до себе злегка обридливу жалість. Від учнів дістав він кличку „солітера”. Увесь зовнішній вигляд його промовляв, що це не житець у цьому веселому світі... Єдиним доказом пов'язаності цього аскета з матеріальною сферою життя, це були дуже мила дівчинка-дочечка його та не менш мила його молода дружина, до яких усі бурсаки мали гарний, платонічний сантимент.

Можна думати, що прот. Зам'ятін залишався й протримався ректором так довго тільки тому, що мав за собою протекцію якоїсь „шишки”, якогось громовержця з синодального Олімпу, бо він був цілком сірий, невиразний та навіть слабкий як адміністратор чи організатор такого муравлинно-складного життя, я-

ким було життя Семінарії в її останньому періоді. Навіть не проглядало у нього ніякої виразної „обрусительної” лінії. Таким блідим і неяскравим був він і як викладач догматичного богословія.

Інспектор Олександр Миколаєвич Соколов увійшов і вийшов з семінарської історії, не набравши рис ні додатнього ні від’ємного героя. Це була досить інтелігентськи-м’якотіла людина /так би його назвав пізніше сов. соціолог/. Його можна б назвати навіть „добрягою”, коли б не це офіційне становище та обов’язки інспектора, що виключають із самої природи таку чесноту. Треба сказати, що собі він залишив найменш неприємні функції інспекторської професії, це – підтримання щоденної рутини шкільного розпорядку. Зрештою розпорядок цей плив автоматично, без змін та втручання „від віків”. Ще залишив він за собою відвідування кватир тих семінаристів, які мешкали приватно у місті, при чому це виконував він частенько настільки формально, що він, бувало, просив тих семінаристів, які жили найдалше, щоб вони раз у місяць приносили для відмітки „книгу посещень”, у якій він і розписувався. Всі ж інші фіскально-детективні обов’язки він перекладав на плечі своїх помічників, з яких найбільш ретельним та винахідливим, але й найбільш зненавидженим бурсаками був *пом. інспектора Іван Витвицький*.

Між ним та семінарською братією існував постійний стан гри – війни у „кота та мишки” звичайно у далеко більш складних стратегічних обставинах ніж то у дітей дошкільного віку...

Відомо, що учнівська оцінка своїх учителів ніде й ніколи не була об’єктивно-безсторонньою і ті прізвища та наліпки вчителям, на які не скупилися також і семінаристи, у більшості відбивали якусь лише частковість образу вчителя, може й влучно та дотепно зазначену, але внутрішньо неістотну. Тільки з перспективи часу та життєвої дозрілості міг би бути поданий правдивий образ учителя, образ, очищений від емоцій, упереджень, симпатій чи антипатій юнака.

У семінарії, як, зрештою, у кожній іншій школі, весь педагогічно-адміністративний персонал поділявся учнями на три

розбори – групи: злі, добрі та „ніякі” , або „такі–собі” ...

До злих, зрізними метафорними модуляціями, як от: „зубр”, „лягавий” , ” єндза” і т. п. належали: *М. С. Соколов* – довголітній учитель грецької мови з прізвиськом „Мітей” , *Корнієвський* – вчитель всесвітньої історії з прізвиськом „Кривий” та пом. інспектора *І. Витвицький* – „Лягавий” .

Чи то до честі школи віднести, чи може до юнацької м’якосердечності, але група добрих учителів у опінії семінаристів була найчисленнішою. Сюди належали:

В. І. Левицький – „Добрейший” , довголітній учитель Св. Письма.

Н. В. Пограницький – „Дедушка” , довголітній учитель „Основного та Догматичного Богословія” .

Тайров – учитель грецької мови /у рівнобіжних клясах/.

Знаменський – вчитель латинської мови.

Георгієвський – вчитель теорії словесности та літератури.

Курневич та Добронравов – вчителі логіки, психології та історії філософії.

Капустин та Д. Нагойний – вчителі російської та всесвітньої історії.

Група „добрих” вчителів мала ще підгрупу суворих, але справедливих. Сюди належали:

І. П. Ястребцев – учитель альгебри та геометрії.

О. М. Красковський – вчитель загальної та церковної історії.

Леценіус – учитель німецької мови та

Пхаладзе – вчитель математики та фізики.

До групи „ніяких” або „таких собі” належали:

ректор прот. О. Зам'ятін – вчитель гомілетики та морального богословія.

Рубинський – вчитель латинської мови.

Г. Г. Гіз – вчитель французької мови та вчитель співу з кличкою „Мотофоза” .

Деякі з учителів заслуговують окремої згадки. Так, старий і древній, як стіни самої школи *Іван Павлович Ястребцев*, був справжнім пострахом усіх тих, чиї природні математичні здібності ледве досягали пересічних. Трохи різкий та грубий у

поводженні з семінаристами цей страшний, але справедливий учитель, мав дуже добру логіку та здібність подати навчальний матеріал просто, послідовно та незаплутано. Він часто та охоче допомагав тим математичним „асам”, які вже з перших років визначили собі стежку до політехніки; він помагав їм доповнювати ті прогалини з тригонометрії та фізики, які були в семінарських програмах. Після грецької мови у М. П. Соколова, алгебра та геометрія у І. П. Ястребцева були тими твердими горіхами, що давали найбільше шкаралупиння...

Ще коли учні перебували у Духовних Училищах то вже відгомін недоброї слави про *Матвія Петровича Соколова* доходила до них та лякала їх уяву. Збагатьох прізвищ та кличок найбільш популярною залишилася за ним „Мітей”; під такою фамільярною назвою знали його численні генерації семінаристів, що довершували курс грецької мови у цього жовчного мізантропа. М. П. Соколов держався того принципу архаїчної педагогіки, що Бог знає на 5, учитель на 4, а учень може знати лише на 3... Виходячи з цього мудрого принципу, він немилосердно „різав”, чіплявся, заплутував та збивав з толку свою жертву, аби довести правдивість цього педагогічного трюїзму, при чому супроводжував це довгими моралізаторськими сентенціями. Учні боялися його, не любили, а багато й щиро ненавиділи.

„Дедушка” *Ніканор В. Пограницький* викладав „Основне богословіє” у старших клясах. Під такою симпатично-фамільярною кличкою знали цього старого, високого, завжди коректного вчителя найдавніші випуски семінаристів. У останні часи він був дійсно милим уосібленням доброти, лагідності, незлобivosti, словом усього того, що мала більшість наших реальних рідних дідусів...

Учні поводитися з Н. В. Пограницьким, можна сказати, одверто по-сімейному, часом зловживаючи його добротою та джентлменством. В останні часи звали його у вічі в більшості вже не на ім'я та по батькові, а просто „дедушкою”. Він тактовно цього не помічав та цьому не перечив. Як учитель він мав одну хибу — дуже невиразну та нездалу дикцію і його важко було слухати, але хто мав терпіння й уважно вслухувався, як

він викладав дальший черговий матеріал, то можна було захоплюватися його викладами – так він ясно й мальовничо говорив. Учні знали, що він абсолютно нерезистентний до їх просьб. Часто, обліпивши катедру в кінці лекції, вони гуртом починали торги за відмітку для того, кого він питав сьогодні. А питав він, як правило, один раз за семестр. То ж, щоб відчепитися від них, бувало, у знесиленні каже: „Ну, добре, добре!.. Буде 4!..”

Викликає раз „Дедушка” відповідати лекцію старшого курсом Леонтія Форостівського /зараз протоєрей УПЦ на еміграції/. Той встає, не знаючи лекції, і каже:

„Його немає у класі...”

Дивлячись пильно на нього, вчитель відповідає:

– „А... вас немає у класі?.. Шо ж, будемо знати... Прошу сідайте!..”

І це було все. Жодних більше зауважень, чи скарг ректорів, чи покарань...

Отаким незлобивим, зажди коректним, добрий „Дедушка” Пограницький і зійшов у небуття разом зі своєю школою, пройшовши до самого гіркого кінця її і свою славу історію...

Василь Іванович Левицький – „Добрейший” ...

Під такою кличкою він був відомий широко поміж духовенством цілого Поділля. Цікава генеза цього епітету.

В. І. Левицький викладав незмінно протягом цілих десятиліть Св. Письмо. Він мав уже свій усталений трафарет та методу, якщо можна так назвати раз прийнятий ним шаблон. Одним з них було – на вступі для першокласників дати завчити напам’ять досить довгий текст з біблії, що починався так:

„Змій же бє мудрейший всех зверей сущих на земле”... і т.д.

Колись, в якомусь віддаленому часі, якийсь новачок-першокласник, що мабуть мав досить живої уяви, але не досить прихильності до науки, на запитання В. Івановича почав відповідати:

– „Змій же бє мудрейший... мудрейший... мудрейший...”

І далі – ні руш... Бо цей початок тексту він тільки й знав. То ж з відчаю, чи може із зухвальства, він раптом випалив:

– „Змій же бє мудрейший, а Василь Іванович человек добрейший!..”

Далі почав, бідолаха, виправдуватися та придумувати чому та з яких причин він не міг вивчити текста.

Оповідать, що це так вразило несподіванкою вчителя, що той дійсно зареагував на це зухвальство як „добрейшій”, не поставивши учневі двійки та навіть був у доброму гуморі до кінця лекції. З тої давньої пори його так і звали — „Василій Іванович добрейшій” ...

Учні одверто „розгравали” та м’яко кепкували з нього, всіляко підкреслюючи йому симпатію, роблену захопленість та адорацію як „улюбленого вчителя” та інакше не зверталися до нього як цією завченою тирадою — „Василій Іванович добрейшій!..” Він до цього звик і ніколи не пручався.

Учні знали, що В. І. Левицький українець з походження і це збільшувало їх симпатію до нього. Кружляли навіть чутки про якісь давні „гріхи молодости”, пов’язані з українством... І коли прийшла революція 1917 року то Василь Іванович „добрейшій” дійсно таки перший заговорив до них українською мовою і перший почав несміло вплітати її у свої виклади. Проте він не був тим, що міг узяти на себе якусь організуючу роллю та „повісти” молодь. Вже був він старий, млявий, навіть облінівий і головне без того вогника, який якщо й був, то вже давно згас у цій обважнілій барилкуватій постаті 60-літнього парубка/він не був жонатим/.

Олександр Миколаєвич Красковський — вчитель церковної історії. Прозивали його „Барбаросою” по асоціації з рижоватим кольором бороди. Був чемним, суворим і „холодним”. Він придушував семінаристів своєю всебічною ерудицією, що виступала далеко поза краї його вузького предмету. Вони „їжилися” не раз від його вишукано-дотепних зауважень та реплік. Коли викликав учня до відповіді, то часом мав звичку підійти до самої парти й „прикувати” своїм поглядом жертву так, що ніхто не міг і не смів десь „попасати” трохи—або очима з книжки, або вухом від сусіда.

Знали, що єдиний порятунок у таких випадках, щоб загнати вчителя назад на катедру, треба було набратися відваги / і нахабства/ та почати пильно дивитися на певну частину його шта-

нів... Очевидно думаючи, що там не все у порядку, він відступав, як побитий, назад до катедри...

О. М. Красковський був другим після В. І. Левицького, що після „свобод” почав викладати свій предмет гарною українською мовою, якою володів цілком вільно і плинно, чим не мало та приємно дивував семінаристів. Згодом, в 1923–24 роках він навіть відважно очолював у м. Кам’янці всю українізаційну справу.

З молодих учителів, що прийшли до школи разом із поколінням „останніх могикинів” пізніше виділилося двоє: Д. Нагнойний та Курневич.

Дмитро Нагнойний з Катеринославщини, викладач всесвітньої історії. Під час війни, до революції майстерно приховував свою українську природу за зовнішньою лояльністю до „власть імущих”. Був добрим лектором, з учнями не братався, стояв осторонь і ніби приглядався. По революції зразу „самооприділився” і також у числі перших перейшов до викладів свого предмету українською мовою та став швидко роздмухувати в собі той український вогник, який природньо у ньому тлів. На цьому ґрунті мав більший контакт з учнями, ніж будь хто з учителів, однаке зумів стати лише старшим товаришем для них, але ніяк не провідником.

Під кінець 1920 року він уже був визнаним українським педагогом у Кам’янці, викладав на Педагогічних Купсах, а за „советів” до 1927 року був навіть завідувачем великою середньою українською школою на Польських Фільварках. Після цього слід по ньому губиться.

Курневич —білорус з походження. Здобув велику симпатію семінаристів /також аж по революції/ тим, що широко намагався говорити та викладати свій предмет українською мовою. Зовнішністю також він був дуже відмінний від своїх колег—учителів, був дуже високий, буквально на голову вищий від усіх. Мав чорногузячу поставу. Учні вважали, що природа скривдила його, наділивши до того ще й непропорційно—видовженим носом та широким ротом, а чорні очі його гаряче виблискували мефістофельськими вогниками... У зеленій наївності своїй учні навіть

співчували йому, їм здавалося, що він — довічна жертва, приречена на неуспіх у панночок...

Як же потім були заскочені ті з семінарських „дон-жуанів”, які, дійшовши до шостої класи, опинилися віч-на-віч із найбільш небезпечним конкурентом — Курневичем...

Свої предмети — логіку, психологію та історію філософії, особливо цю останню, він викладав уміло й цікаво. Він дуже любив пересипати свої речення та силогізми чужомовними словами; його пояснення рябіли від таких термінів, як: трансцендентальний, політеїстичний, гносеологічний, евфемістичний, іраціональний, емпіризм, обскурантний, реінкарнація і т. д. Учням це дуже подобалося, заохочувало до збільшення такого ж лексикону в самих себе, а також мали привід відволікати час лекції через запитування значіння „заковиристих” слів, дуже часто питали про слова та терміни, що нічого спільного не мали з його предметом чи темою лекції. Курневич з охотою пускався в пояснення таких слів. Зрештою учні перейнялися повним довір’ям та повагою до нього, коли /по докладних перевірках/ впевнилися, що вчитель таки має невичерпний запас знання чужомовних слів.

Серед численного семінарського адміністративно-педагогічного персоналу, в якому на загал переважав казьонний, чиновницько — „обрусительний” елемент, були ще дві особи, справжні улюбленці багатьох семінарських генерацій, це — о. Григорій Кондацький, духовник семінаристів та семінарський лікар К. Т. Солуха.

Настоятель домової семінарської церкви на честь ап. та євангелиста Іоана Богослова *о. Григорій Кондрацький* був таким типовим та невід’ємним складником семінарського організму, такою кольоритною фігурою, що писати про Подільську Духовну Семінарію та не згадати о. Григорія, — це все одно що докладно оповідати про Пульферію Іванівну та про все інше, а замовчати про самого Афанасія Івановича...

о. Григорій був немов живий сколок подільської вдачі: завжди привітний, готовий з тобою поговорити—побалакати /завжди знайде про що/, з осугою народнього гумору та вдаваної не-

долугости – ніби наївности, які хитренько напускав на себе ... У зносінах з семінаристами послуговувався виключно українською мовою, її він ніби узаконював тут. Сповідь та свої коротенькі моралізування в кінці її він провадив тільки подільською говіркою нашої мови.

Про ці сповіді ходили між семінаристами цілі анекдоти та потішні історійки. Вони були для о. Григорія ніби втечею від прози поточного життя та доброю нагодою поблукати трохи у поезії спогадів по своїх молодих минулих літах...

По сповідях серед бурсаків кружляло вже більше історійок, а о. Григорій неодмінно скаржився на тих безіменних, що накидали йому в тацю замість „лепти” чимало металевих гудзиків...

Поза очі й скрізь по єпархії всі кликали його „отець інтєрес”, або просто „інтєрес”. Ня, трохи кумедна, назва має свою забавну історію та відгонить дещо бурлесковим характером ранніх спудейських водевілів, але докладний зміст її належав би до анекдоту „для курців” ..

Семінарський лікар *К. Т. Солуха* був загальним улюбленцем учнів.

Вище говорилося – який вклад зробив д-р Солуха для української справи, перебуваючи незмінним головою подільської „Просвіти” протягом 1906–1914 рр. До кінця своїх днів /помер у 1922./ К.Г. Солуха залишався для семінаристів постаттю, що височіла над національним життям Поділля і був для них авторитетом та зразком. Пошана та авторитет до нього були такі великі, що за довгий час він не дістав од них ніякої клички. На нього взорувалися, як звичайні сіренькі бурсачки, що ще були тільки у пелюшках свого національного буття, так і ті з них, яким пощастило вже перепустити своє національне ество через усвідомлення. Як о. Григорій Кондрацький був для учнів рідним і милим втіленням первісної, так би мовити, недистильованої національної субстанції, так у постаті д-ра Солухи вони бачили уосіблення національної свідомости вже добре очищеної та скристалізованої. Крім того всім імпонувало, що така знана та шанована скрізь людина, – постійно у їхньому колі, ніби органічно рідна, жартує, не гребує ними, а говорить „по-нашому” та дуже добре розуміє всі юнацькі проблеми.

— „Чи справді що болить, чи може на грецьку мову захворіли?..”

Бувало питає лікар, усміхаючись мило у свою прямокутну борідку...

Було б несправедливо не згадати тут невеличку групу скромних людей, що у житті семінарії посідали певне місце та відігравали не раз помітну роль, це: Муня, Лейбович, Бронштейн та Малка. Це люди прерізного напрямку та кваліфікацій. Їх об'єднувала лише приналежність до тої самої етнічної групи.

У ті часи ще глибоко були заховані від людського ока внутрішньо-потенціальні сили дітей Ізраїля — їх войовничість та елітарний гін до керівництва. У тодішньому суспільстві вони задовольнялися цілком підлеглими, скромними, нетемпераментними ролями /які місцеві соціологи несправедливо кваліфікували, як паразитарні/... Вітальна здібність їх пристосовуватися до життя з мінімальними затратами фізичних сил, приводила їх у ті щілинки та шпаринки життя, які вже залишалися без усякої уваги „хазяїнами”. Нічого дивного, отже, що знайшли вони і при семінарії такі шпаринки...

Муня / прізвища його ніхто не знав/ відкрив свою крамничку якраз напроти семінарського гуртожитку, втуливши її у високий паркан садиби Гижицького. Цей невеличкий ростом, непоказний чоловічок, мовчазний та екклезіястично зосереджений у собі, торгував тут зельтерською водою, тістечками та тими нескладними солодощами, що були в найбільшому попиті у семінаристів: ірисками, монпасье та халвою. Мав він також прерізні аксесуари, що були дуже необхідними та помічними у гуртожитковому побуті хлопців, як то: голки, нитки, гудзики, ваксу, масть та шнурки до черевиків, білі причепні комірці, манкети та запонки, краватки, лойові свічки, гральні карти і т. і. Але найбільша соціально корисна роль Муні полягала у тому, що він скуповував за безцінь у кінці року в семінаристів старі книжки—підручники, а з початком нового навчального року перепродував їх за досить поміркованими цінами новачкам, при чому в торгівлі книгами ще тоді він застосовував у ембріональній формі широко відомий пізніше американський позичковий принцип —

buy now, pay later, що без сумніву, скріплювало симбіозний характер взаємовідносин Муні з семінарією.

В одному з вузьких провулків, що коротким апендиксом відходив з Поштовки та кінчався замкненим подвір'ям напакотаним всіляким ремісничим людом, висіла вивіска — *„Семінарський портной Лейбович“*. Тут містилася кравецька артіль одної жидівської родини — двох братів і сестри Лейбовичів. Усі троє були вже на викінченні свого середнього віку і всі неодружені. Постійно зайняті шитвом, знітившись за машиною та обкидуванням петельок, у млосних випарах від гарячої праски, вони стоїчно переносили за якісь гріхи найбільше нещастя, що могло впасти на жидівську родину — яловість їх роду. Всі троє були незвич тихі, мало балакучі та лагідні. Головний майстер, старший брат репрезентував „фірму“ — вів усі договірні та фінансові справи. Через те, що він був колись замолоду в салдатах, ніяк не хотів, чи, справді, й не міг говорити з клієнтами по-українському, зате його брат та сестра говорили вільно й виключно гарною місцевою говіркою.

Власне домовлятися з Лейбовичем та торгуватися в загально прийнятому звичаї за пошиття чогось не було потреби. На все існувала більш менш стала ціна: „діагоналеві“ штани — 12 рублів, „тужурочна пара“ з касторового сукна — 25 руб. „віцмундірна пара“ — на два рублі дорожча, формена шинеля зі „штіглецьового“ сукна — 28-30 рублів і т. п.

Ці трудяги були у постійній нескінченій праці й завжди закидані роботою. Якось встигали вони обшивати майже всіх семінаристів, включаючи й казённокоштників. Усіх своїх клієнтів знали докладно за прізвищами та навіть за деякими біографічними ознаками: з якого села, коли старший брат скінчив семінарію, коли батька перевели на іншу парафію, хто з „кончивших“ пішов до академії і т. д.

Лейбовичі так зжилися з укладом семінарського життя, з вузько-семінарською спеціалізацією свого кравецтва, з економічною залежністю від семінарії в цілому, що рахували себе не без гордощів натуральними членами семінарської корпорації і в розмові, бувало, чуєш від Лейбовича: „Вчора ми зустрічалися

з *нашим* інспектором у місті...” , ” Чи то правда, що *наша* семінарія має евакуватися?..”

Бронштейн заповнював собою, у відміну попередніх двох, цілком іншу, неутилітарну сферу семінарського буття, можна сказати – сферу прикладного мистецтва, і то такого мистецтва, яке у майбутній пастирській діяльності ледве чи могло відігравати помітну роль: він був учителем танців і то спеціально для семінаристів. Навіть мешкання його було не у старому місті в жидівському Гетто, а лише в трьох бльоках від семінарії на Шкільній вулиці, у будинкові--флігелі багатой домовласниці Медведевої. У цьому мешканні була досить простора кімната, яка служила за зальцю для танців чи ательє, як з гордістю називав її сам Бронштейн. На підвищенні стояв грамофон і декілька плит з модними на той час танцями. Там завжди товклося біля десятка семінаристів.

Найдивніше, що сам учитель танців, за віком та за статурою був цілковитим запереченням служителя граційної музи Терпсіхори... Був він тоді вже підстаркуватим та до того ще й шкутильгав на одну ногу. Але, очевидно, самі танці, всякі там фігури, ” па” та прийоми знав не погано. У всякому разі новачки–бурсачки були задоволені з лектури та ще більше з невеличкої платні за курс, а найбільше з партнерші Соні – дочки Бронштейна, що демонструвала різні танцювальні викрутаси та виконувала на вправах роль „пари”. Була вона зграбна, приємна, з цілком слов’янського типу обличчям ще й до того завжди пов’язувалася українською хустиною. На оцій приємній моделі соромливі бурсачки–початківці вчилися приборкувати свій страх та ніяковість від першого може в житті дотику та обійму хоч і нейтрального, але цілком реального дівочого стану...

Малка – жидівка, що жила у центрі міста під самою каланчею – мала невизначену професію. Для більшості семінаристів – це невідома, майже містерійна постать. Вона починала прибирати ознаки реальної неминучості для тих із них, що переходили вже у групу „кончивших” та мали намір йти на „приход”.

Справа у тому, що у ті часи вся адміністративна машинерія, яка керувала призначенням, переміщенням, покаранням, на-

городою і т. д. духовенства величезної Подільської Єпархії концентрувалася в Консисторії. Ця установа, як і всі нормальні казённі заклади царського часу, мала і великий штат урядовців і всі належні тим установам ознаки непрохідного бюрократизму та різних видів корупції.

„Краще верблюдові пройти крізь голчане вушко” ... казали наші панотці, ніж якійсь справі нормально та без зачіпки перейти крізь усі інстанції Консисторії. От тут то закономірно і мусів був з’явитися наш український традиційний посередник... Для Тараса Бульби був це, як відомо Янкель, а тут на Поділлі в єпархіяльних справах довший час правила оця таємна Малка. Всіх вона там у Консисторії знала, знала хто чим дихає, хто чого хоче, як до того підійти... Тому доля поклала на неї цю делікатну й вельми корисну функцію посередника — містка між двома сторонами..

НАУКА, РОЗВАГИ, ПОБУТ.

Так і жили цих два табори поруч себе формально об’єднані під одним дахом, але істотно чужі та духово далекі один від одного: один великий, міцно спаяний табір подільської родини семінаристів, другий менший — табір адміністрації та вчителів, когльомерат російського чиновництва — „Кто от Ладогі холодной, кто от матушкі Москви” ...

Довгі десятиліття жили так поруч, кожен зі своїми специфічними інтересами та власним побутом. Як у кожній закритого типу школі семінаристи вчилися, ходили до церкви, розважалися, як могли; часом збиткувалися над немилими вчителями та начальниками, нагороджуючи всіх і все дотепними прізвищами, співали українських пісень, вправлялися в делікатній штуці „кавалерскости”, і, як губка, абсорбували в себе культуру і впливи міста, що пробивалися до них крізь високі мури семінарської екстериторіяльності.

Наука для них, звичайно, була на першому пляні, бо ж не можна було рахувати за тип чи правило тих відхилень убік, що законно мусіли мати місце в такому кількасотенному організмі, яким був колектив бурсаків.

Серед поверх двох десятків учителів, як бачили, були також і ліпші і гірші, і закостенілі консерватисти поб'єдоносцівського типу /„Мітей”, Корнієвський/ і такі, які несміло намагалися ввести якийсь новий струм у стиль, форму та методику викладання /Георгієвський, Красковський, Курневич, Оболенський.../ Але вже з самої природи навчального пляну впливала обмеженість впровадження якихось більш активних методів викладання. У перших чотирьох клясах, а в останніх богословських і поготів переважали, гуманітарно—клясичні предмети: грецька, латинська, німецька, французька мови, теорія словесности та історія літератури, церковна, російська та всесвітня історії, св. Письмо, логіка, психологія та історія філософії, теорія співу; математичні науки — альгебра, геометрія, фізика. На все малося свій відповідний підручник, рідко хто з вчителів подавав щось глибше та ширше з матеріалу в клясі, на дім задавалося по книжці „аб гук — ад гук”.

Усе відганяло б схолястиком та порядною академічною нудьгою, коли б не було все ж таки деяких віддушин, що давали місце не лише вправам на запоминання, щоб знати лекцію якнайближче до тексту книги, але ще й якийсь натяк на активний, самостійний процес думання та збуджування уяви.

Вчитель літератури Георгієвський, наприклад, ”мучив” учнів заучуванням напам'ять різних зразків не тільки клясичної поезії /з Пушкіна, Лермонтова, дещо з Некрасова/, але навіть тягучих „превиспренных” од Ломоносова, цілих відержок з епічних творів, як от зі „Слова о полку Ігоровім”, з билинного епосу, з художньої прози Гоголя тощо. І тільки пізніше, і то багато пізніше, виявилася вся позитивна вартість такого примусового заучування напам'ять... Ба навіть на той час це було дуже корисним тренажем пам'яті; за рік учні помітно збагачували свою художню та метафорну лексику та ще й мали з цього негайне практичне застосування під час словесних турнірів з другими середньошкільниками, а особливо в „кресанині”... *) /Гляди стор. 99/.

Дуже широко практикувалося писання так званих „сочієній”. Давалося, наприклад, з літератури тему, строфу з ”Євге-

нія Онегіна” – „Прівичка свише нам дана, замена счастію она” І... розробляй її!.. Кожен міг пускати своє перо по найрізноманітніших закрутках своєї уяви та „вільно розтікати мислю по древу” ...

На тему з літератури давалося пересічно один місяць, на інші теми /бо „сочиненія” практикувалося також з історії, філософії та навіть зі св. Письма /давалося більше часу, часом одну тему на півріччя. Тут працювалося ще більш солідно. Вчитель подавав авторів та джерельний матеріал, який слід використати до теми, учні діставали по його записці книжки з фундаментальної бібліотеки, читали, робили виписки, часом дискутували над спільною темою. Курневич, наприклад, з філософії давав на клясу дві–три теми до вибору.**)

Над сочиненіями працювалося уважно та ретельно, бо бал по ньому нерідко виправляв невдалий бал з усної відповіді. Нічого казати, що коли деякі хоробрі наважувалися робити за других усні відповіді, як у Василя Івановича „добрейшого”, то у цій ділянці були такі „специ”, що часом продукували два, а то й три сочиненія для других; звичайно тут альтруїстичні мотиви найчастіше поступалися перед меркантильними, бо талановиті автори робили це „за мзду” .

Такса за твір держалася десь біля карбованця. Видатними „сочинителями” з останнього випуску були – перший учень Петро Безносюк та Дмитро Піснячевський, що висунувся пізніше. /До речі, Д. Піснячевський потім на еміграції закінчив Паризький університет і дістав там же наукову ступінь доктора соц. економічних наук./

ПРИМІТКА: „Кресанина, кресання, кресати, скресатися” –це все словесні семінарські новотвори, що міцно вжилися у бурсацький побут, настільки міцно, що навіть батюшки до старости на своїх „приходах” не забувають та не покидають їх. „Кресання, кресанина” – це залицяння до дівчини.

„кресати” – за кимсь–залицятись, ”ухажувати”, волочитись за кимсь.

„Скресати” мало цілком інше значіння – обрізати, обсікти когось у розмові, в спорі.

„Скресатись” – зрізатись на іспиті.

**) Автор і досі пам’ятає дві своїх річних теми з філософії:

1). „Спор между номіналістами і реалістами о пріродѣ общіхъ понятій і его оцѣнка”.

2). „Іоганн Фіхте і его вліяніе на развѣтіе філософіи идеалізма” .

Ця традиція в Подільській Семінарії з натиском на сочінєнія давала дуже добрі наслідки, бо, чи то з нудного обов'язку, чи з примусу, а таки привчала учнів до самостійности думання, до граматичности та логічности висловів, до детальної аналізи прочитаного, крім того зраня привчала також працювати з чужим матеріялом та давати творчу його переробку. Пізніше, у вищій школі, на проповідницькій катедрі, на педагогічній праці, взагалі в житті, багато з нас по належному це оцінили...

З математики та фізики сочиненій звичайно не було. Суворостислість, логіка та скупі формулювання з природи своєї виключали тут усякі „взлети фантазій”, хіба що який спантеличений теоремою „бурс” у відчаї пускався біля дошки у творчі імпровізації та викрутаси... Дошкульно давалося відчувати надто теоретичний, книжний характер викладання фізики. Фізичний кабінет був бідний, приладів та матеріялів нестача, експерименти робилося дуже рідко та й то це були, власне, демонстрації самого вчителя за катедрою чи за столом, а учні тільки дивилися та трохи оживлялися, коли викладач часом зі збентежиною міною оголошував: „К сожаленію опит не удался” ...

Ті семінаристи, які мали здібності та замилювання до математично—евклідовської штуки, або які вже зарання визначили собі майбутню світську кар'єру в інженерно-технічній галузі — ті самотужки, з великою настирливістю та впертістю проходили повний курс з тих наук, що потрібні були до майбутніх конкурсних іспитів. Таких було чимало. Вони, як уже згадувалося, знаходили собі доброзичливого радника, а часто й помічника в особі старого І. П. Ястребцева, який дуже прихильно ставився до таких „одержимих” математиків та всіляко заохочував їх до глибших та ґрунтовніших студій.

Як серед кожного великого гурту молоді, диференціація уподобань, здібностей та нахилів до різних наук серед семінаристів була також досить великою. Крім почесної групи математиків, до яких усі мали незмінне чуття розпекту, були й „одержимі” історики, богослови, філософи, навіть природники, які просто з аматорства ловили тарантулів, метеликів, засушували листочки та квіти. Навіть такі нудні предмети, як древні клясичні мови й ті мали своїх визначних „асів”.

Знавцем грецької мови, клясним авторитетом та коректором усіх перекладів, які задавав учитель, був Тиміш Лісецький, або „Тимочка”, як його всі звали. Це був також перший красунь на всю семінарію, ще й до того мав гарного тенора. Не можна було не любоватися чудесним античним профілем цього юнака!..

Багато пізніше, читаючи дивну та якусь аж мало ймовірну історію чернігівського козачка Олекси Розума, що пройшов казкову метаморфозу від пастуха до кохуваника та таємного мужа російської імператриці Єлисавети, чомусь уявлялося, що той мав бути таким, як наш „Тимочка” ... Так от цей незвичайний семінарист сублимував свій небезпечний дар—красу й чарівність у бік такої прозаїчної штуки як старогрецька мова. Знав він її так добре, що навіть у „Мітея” мав круглорічне 4...

Було й кілька запеклих латинників /не в сенсі, боронь Боже, відступництва від православ'я/. Правда, щоб не було так нудно, семінаристи намагалися навіть з граматики та перекладів скучнішої латини та грецької витягти та залишити щось до практичного вжитку у веселому житті інтернатників на розвогу собі й другим.

Скандуючи речитативом усякі дактилі та амфібрахії з Віргілія, Овідія чи Ціцерона, позаучували напам'ять чимало ходячого прислів'я та хизувалися тим частенько у змаганнях з гімназистами, що також вихвалялися знанням латини, десть на спільних вечірках. Там тобі вже вправний „семинар” не скаже тривіальність, як: „Яблучко від яблуні недалеко котиться”, або — „Капля довбає камінь... і т. д.”, але обов'язково мелодійно проскандує:

„Non procul a proprio stipite poma cadunt”, або —

„Gutta cavat lapidem non vis a saepe cadendo”...

Такі „історики”, як згадуваний вище Й. Голуб та подібні до нього більше ногами, ніж клясними чи кабінетними студіями, вивчали історію. Ото ж і блукали вони без утоми по місті серед мурів та валів турецької фортеці, навколо башт та брам, по тісних завулках старого міста і в такий спосіб знайомилися найперше з історією міста. На щастя таким дослідникам Кам'янець являв собою рідкісну збиранину різних архітектурних пам'яток

старовини. Це було справжнє місто—музей. Назви околиць та вулиць, як от — „Підзамча”, „вулиця князів Коріятовичів”, назви веж, мурів, брам, костьолів: „башта Стефана Баторія”, „Кармелюкова башта”, тринітарський, домініканський, вірмено-грегоріянський костьоли, „Вітряна брама”, „Руська брама”, висічені у камені над брамами латинські написи з 16,17,18-го століть, кам’яні громади мурів турецької фортеці, стрункий, гольчастий мінарет, що чомусь притулився до колишнього катедрального костюлу — все стиснулося тут наче напоказ на невеликому кам’яному острові — „Старому Місті” Кам’янця. Все це рідкісні архітектурні пам’ятки, за якими треба б було шукати, вичитувати

Кам'янець-Подільський, старовинна фортеця XIV-XVII ст. ст.
та розглядатися по книжках, малюнках та старовинних гравюрах а тут — на тобі!.. Повно „живих”, так би мовити, тільки застиглих у своїх скам’янілих формах... Дивись, вивчай, запам’я-

товуй, досліджуй та дошукуйся, що це таке?.. То ж навіть не до „уроджених” істориків, а до звичайних собі спудеїв мимоволі стукалися питання: Звідки це? Що це за назви?.. Що то за часи були, які зайти забрели сюди, як надовго? і т. д. і т. п.

Від старшокурсників дізнавалися, що відповіді на ці й багато інших цікавих питань можна знайти в „Історичному Музеї”. Заходили й туди. Роздивлялися по різних експонатах, вчитували невідомі до того цікаві речі з книжок та публікацій „Історично-архіологічного Товариства”, що зберігалися при музеї. Нераз сам голова музею сивенький, статечний прот. Ю. Січинський – ця ходяча історія Поділля, як казали про нього, давав відповіді та пояснення, які нерідко оберталися в цікаву захоплюючу лекцію. Були ентузіясти, що до останньої кляси крутилися біля музею та все щось витягали для себе звідти цікаве та пожиточне. Більшість же „істориків”, обізнавшись у загальному з головними об’єктами, ще на весні першого року семінарії переключалися на більш привабливі льокальні дослідження „Шарлотки” та „Поштовки”.

„Шарлотка” – це широкі пішоходи від центру міста, від каланчі. Вони йдуть по ламаній лінії кількох кварталів униз і далі переходять в „поштовку” – також пішоходи, але вже вужчі, які йдуть поздовж головної вулиці старого міста – „Поштової” вулиці; це головна „променадна” артерія губерніяльного міста. Тут завжди більше чи менше стовпище людей, переважно молоді. Це місце перших вправ у „кресанині”, не тільки для семінаристів, але для всієї та всякої учнівської молоді. Новачки-початківці задовольняються тут мовчазним ступанням по п’ятах та платонічними взоровими перестрілками. Досвідченіші вже пускаються у жарти, дотепи, компліменти. Зав’язують знайомства, що нераз закінчуються повним розором шасливця у крамниці халви та „восточних сладостей” турка Козман-Гора, або „фундою” порції мороженого у кав’ярні Г... кого на Поштовці”.

Другою магнетичною точкою була Маріїнська жіноча гімназія. Треба було хутчій збігти вниз кілька кварталів, щоб встигнути на час, коли рої гімназисток розлітаються зі школи. Багато семінаристів не минали нагоди розважитися такою „парадою

красунь” . Не один мав вже там свою справжню симпатію, з якою умовився про зустріч, помагав їй нести книжки та взагалі, як належалося лицареві, забезпечував охоронність та щасливе повернення своєї Дульцінеї додому.

Кандидати в „кончивших” по неділях та святкових днях робили, нерідко цілим гуртом /для більшої хоробрости та взаємного підохочування/, цілу облогу пансіонерок в Єпархіяльній жіночій школі на Польських Фільварках. То вже була солідно обдумана та сплянована візита з не менш солідним та серйозним матримоніяльним наміром знайти там, за семи замками сховану, свою обраницю, свою королівну... І знаходили... І не один десяток батюшок дякував Богові за той перший випадок, що може жартома привів їх до пансіону, а закінчився довгим, щасливим подружнім життям... Начальниця пансіону та виховательки ставилися до цього дуже прихильно та привітно і в часі таких прийнять не скупилися на люб'язні слова та побложливі усмішки, не раз може ховаючи за ними гіркі заздрощі та спізнений жаль по змарнованій власній молодості.../Більшість з них були старі діви./

Назагал цей світ пошуків та солодкого контакту зі своєю ще не знайденою гаметою для семінаристів інтернатників був досить обмеженим та, правду сказати, навіть бідним. Для більшости з них він існував у формах примарної нереальности. Тугу та жагу за цим солодким світом, що так сильно домінував над уявою та психікою юнаків, задовольнялося переважно у ностальгічних безконечних оповіданнях, розповідях та споминах про дім, село, свою округу та про те, що там залишено: який то стався з оповідачем романтичний випадок на святках у Голозубинцях у сусіднього панотця, про кохання другого оповідача з сільською дівчиною, з якою ходили вони разом ще до церковно-приходської школи, про справжній роман з молоденькою дячихою зі всіма пікантними деталями... і т. д. і т. п. Це все оповідалося й переповідалося, розцвічувалося уявою, підігрітою гострим юнацьким бажанням, десть біля грубки у зимовий вечір напівтихо, довірочно свому другові – „корешкові”, а часом із зухвалим вихвалянням цілому гуртові бурсаків, що вислухували ті побре-

хеньки з реготом, вдаваним подивом та з охолоджуючими репліками скептиків.

Більше оперативної нагоди у цих делікатних справах мали семінаристи, які жили на приватках. Вони там добре вживалися у світ та побут дрібного чиновництва та претенсійного міщанства через різного роду вечірки, що були дуже популярною формою розважитись, познайомитися, себе показати та й людей побачити. Розмови, співи, танці, різні гри у „фанти” розкривали для них нагоду не тільки робити перші вправи з мистецтва поцілунків та кавалерської галлянтности, але й давали змогу інколи відчувати свою зверхність у товаристві собі подібних під час дискусій на теми з літератури, мистецтва, історії, словом на теми, що не тільки вертілися у колі „преподаваних предметів”... Часто на таких вечірках семінаристи знайомилися, навіть стоваришувалися з учнями інших шкіл—гімназистами, техніками, учнями вчительських семінарій тощо. Майже завжди таке знайомство перекидало ходячу упередженість до бурсаків, як до „неотесаних” та закінчувалося, як правило, тріумфом семінарської діалогової вправности, як і художньої та загальної розвинутості. Тут же вони, коли треба було, давали здачі й спробам та насмішкам, які часом перекидалися з їх вишитої української сорочки на „мужицкій язык” або на „несбиточние українофільські ідеї”...

Часто семінарські зірки — співаки, музики, декламатори бували запрошені на різного роду вечори—концерти та бенкети, що їх влаштовувала губернська чиновна аристократія, розганяючи нудоту провінційної скуки. Там вони з незмінним успіхом та розголосом „пописувалися” і у такий спосіб високо підіймали престиж своєї Альма—Матер”.

У теплу пору великою розрадою та розвагою для семінаристів були т. зв. „гуляння”, що їх улаштовувалося в паркові, зараз біля жіночої гімназії, де була порядна площа забудована різними кіосками та павільйонами і добре огорожена. Тут гра-ла духова військова оркестра, кіоски жваво торгували зельтерською водою, „пирожними” та різними солодощами, часто розігравалося щось в лютерії та у так званих американських ав-

кціонах, а над усім панував веселий гамір, бій конфетті та безтурботна атмосфера флірту. А вже коли, бувало, таку гулянку влаштовувала „Просвіта” – так бурсаки почувалися справжніми, як кажуть, іменинниками, бо була то для них цілком своя, рідна стихія: навколо чулася українська мова, маком процвітали вишиті сорочки, червоні штани, чудесні подільські жіночі строї та панувала якась особлива невловима спорідненість великої родини, що зібралася сюди не тільки для забави та флірту... З концертної екстради ллються українська пісня та деклямації, в кіосках – не тільки солодощі та прохолоджуючі напитки, але й книжечки, художні листівки, вироби художньо–промислової школи – всі дуже позначені українським стилем. Тут семінаристи цілком у своїй тарелі і то не тільки як гості, – багато з них як господарі та діяльні помічники. /Де ж то, не допомогти симпатичному своєму лікареві Костеві Григоровичу!../ І вони приймають найрізноманітнішу участь: у хорі, в інших коцертних номерах, як контрольори біля входів, просто як фізична сила, коли треба було пристосувати якийсь павільйон, перенести лавки, стільці, тощо.

У такі вечори семінарські надзирателі мали найбільші жнива... Таємничий „кондуїтний список” збільшувався на другий день свіжими „злочинними рекордами” ...

Коли ж до Кам'янця загостить якийсь театр, якась мандрівна трупа та ще й українська, тоді на семінаристів просто не було спини. Театр вони любили пристрасно, і то не тому, що це було для них /по якомусь архаїчному вже непорозумінню/ все це забороненим плодом. Мабуть, тут діяв ще своєрідний атавізм пригаслих давніх спудейських традицій, ще з передмогилянських часів...

Покликання у слуги Мельпомени відчував з першої вже класи кожний „нормальний” бурсачок, який приїжджав на канікули у село й не шукав там самотності... Рідко який не пробував у охочім та слухнянім гурті сільських дівчат та хлопців своїх сил на сцені!.. Вона вбога, збита з дощок, що немилосердно вгинаються та скриплять під дієвими особами, завіса із счеплених до купи смугастих верет, керосинова лампа „молнія” мало не гасне від напакованої вщерть зальці... Але, яка то була вся, від

початку до кінця, захоплюючи річ — оті „приставленія” !.. Тут наш культуртрегер у повній інтегральній ролі театрал: він і режисер, і комік, і перший любовник, суфлер, словом — „мореплаватель і плотнік...” Школу до самовдосконалення та зразки до наслідування у театральній штуці самі семінаристи могли бачити лише у театрі міста. Найбільше втіхи мали тоді, коли до міста випадково загостювала якась українська трупа. Чи то ставилося „Шиганку Азу”, чи „Вія”, чи „Сватання на Гончарівці” — годі було спинити бурсаків. Тоді вже не діяли ніякі заборони, не страшили ніякі Витвицькі, Корнієвські, ні Соколови... Вони не тільки були тими „вдячними” часто екзальтованими, глядачами, яких так цінує кожна трупа але ще й пильно уважними глядачами — імітаторами, які потім, на другий день на всі лади імпровізували окремі сценки та відтворювали не раз з непідробним гумором кумедну постать Стецька... Пригадується, що серед дисциплінарних стягнень найбільше місце посідала кара /зниження балу по поведінці/ за недозволене відвідування театру. Коли вже зайшла мова про це, то на другому місці „злочинів” було зниження балу по поведінці за „упорное непосещение церкви”, далі йшло: „за несоблюдение семинарского устава”. Ця остання формула включала багато різних гріхів: ношення цивільного одягу, вишитої української сорочки, обручок на пальцях, курення цигарок, уживання спиртних напоїв /навіть таке передбачувалося!../, демонстративне нездоровкання з учителями.

Інтернатні будні поза наукою, читанням, уривчастими нагодами „кресанини” та рідкою, на загаль, можливістю відвідати гарну виставу в театрі чи кіно, задовольнялися найбільше пісенно-музичною активністю семінаристів у стінах самої школи. Передше говорилося як часто відбувалися тут різні проби-сигравки духової та струнної оркестри, як багато вони притягали до себе помимо музикантів ще й тих, заворожених Евтерпою постійних аматорів та вболівальщиків музики, що їх ніколи не бракувало серед учнів. А вже пісня, то вона, можна сказати, ніколи й не вступалася з мурів та стін семінарського гуртожиття.

Коли хором, то співали виключно українських пісень. Любили також і хорові речі церковного вжитку і дуже часто співали

їх „для слуха” . Коли ж траплялося десь під рояль, чи під гітару чи просто без акомпаньяменту сольо передати свій настрій або перекинути якогось інтимного місточка між ним та „нею” , тоді вже українського репертуару не вистачало... / „Берізка” , ” Карії очі, чорнії брови” , ” Ти не моя, дівчино мила” , ” Забудь мене й те забудь...” — ото і все майже.../ . Тоді вже переходилося на модні в той час російські романси. Їх було дуже багато і майже всі вони просякнуті були духом занепадницької надсонівщини. От деякі найбільш тоді популярні:

„Ямшік, не гоні лошадей!” ..

„Ти сидішь одіноко і смотришь с тоской...”

„Отцвели уж давно хризантемы в саду...”

„Грусть і тоска безисходная...”

Оці і подібні їм російські романси у ті часи були дуже поширені. Співала їх молодь, мрійно зідхали над ними панночки та нудьгуючі від надвишки вільного часу міські дами, майже з кожного вікна надривалися ними тоскним хрипом грамофони... Не могли ж відставати від цієї загальної течії семінаристи... Треба сказати, що тут вони здобули загальну опінію як дуже добрі майстрі виконання „душешіпательних” романсів...

Кульмінаційними точками, де повністю виявлявся специфічний дух напівзамкненого бурсацького світу були: вечір-концерт на храмове свято та великий річний баль, що його школа влаштувала раз на рік, переважно десь на масляній.

Храмовий празник припадав на 26 вересня за старим стилем на честь св. Іоана Богослова — патрона семінарської домової церкви. Хоч це була й велика оказія та все ж вона носила більш сімейний характер та не мала такого розголосу як річний баль. Зранку, при переповненій церкві, відправлялося спочатку врочисту Службу Божу. Хори „пописуються” вибірними партесними співами. Йосип Янович прочитує апостола. Хвилі оксамитного басу його не вміщаються у церкві й густою луною відбиваються у коридорах та на всіх поверхах... Трохи нехудожнім дисонансом влітається у красу відправи пискливий голосок ректора Зам’ятина, коли він виголошує, хоч і глибоку змістом, але зовні неефектовну проповідь. У цей день економ, кухня та кухарі

вже подбають про те, щоб все було відмінне як по якості, так і за кількістю. Аматори поласитися, а найперше капцани, довго з приемністю згадуватимуть багату учту...

Увечорі відбудеться традиційний концерт у рекреаційній залі. Будуть гості. Виноситься з кількох кляс парти, а кляси пристосовують під затишні вітальні. Десь звідкись беруться відповідні меблі, вазони, картини та інші оздобы. Буде ближча вельможність: архирей, ректор, весь учительський „корпус”, начальниця Епархіяльної жіночої школи /пансіону/, дві старших кляси пансіонерок „ін корпоре”, ще декілька високопоставлених родин. Дуже радо та з почотом прийматимуть батюшок з провінції, якщо такі нагодяться на цю оказію, ну і, звичайно, мусять бути присутні всі семінаристи в одностроях, начищені, підстрижені, у білих комірцях та манкетах, розфранчені, напахані та не по-звичному підтягнуті...

Празниковий концерт завжди добірний. Хорові точки, сольові виступи, деклямації, музичні точки – все виконується майстерно та без задирочки. Виконавців нагороджують ширими оплесками як свої, так і гості. У перервах між концертною програмою по широких коридорах, вітальнях та залі носяться меткі розпорядчики, на обов’язку яких – не дати гостям скучатися. Вони розносять цукорки, горіхи, фрукти. Та й самі господарі не дають зівка: ввиваються біля пансіонерок, смішать, сиплять дотепами... У кінці їм дозволено проводити дівчат додому. Панує веселий гамір, піднесення та добрий настрій, атмосфера, яку може утворити тільки щаслива сполука молодости та краси /від музики, співу, поезії./

Річні балі влаштовувала кожна середня школа м. Кам’янця. Увійшло вже у традицію, що школа розсилала кожній іншій певну кількість запрошень /квитків/ на такий баль; крім того запрошувалося також високопоставлених осіб з губернського правлячого та соціального олімпу. Кошти на організацію балю, включно з буфетом та оплатою запрошень, збиралося з кожного учня, що зголошувався до участі, тому ціна квитка звичайно була досить висока.

Семінарські балі широко знані були з їх різноманітної кон-

цертові програми, цікаво уряджуваних танців та забав. Позначалися вони також багатством, пишнотою та розмахом, як у буфеті, так і в інших атрибутах зовнішнього оформлення балю. Були вони наче віддаленою, але більш вишуканою ремінісценцією ситих благочинницьких з'їздів їх батьків на провінції. До балю готувалися заздалегідь, ще за кілька місяців наперед. Готувалися ґрунтовно, старанно, передбачаючи всі деталі та дрібниці. Оскільки у ці часи в семінарії /і не тільки в ній/ не існувало ніяких особливих інституцій шкільного самоврядування, то справами майбутнього балю займалася просто ініціативна група учнів, яка виникала, "самовисувалася" спонтанно, без ніякої демократичної процедури, шляхом природної невимушеної самоініціјативи.

Річний балъ — це подія, навколо якої вертиться багато плянів, сподівань, дискусій. Тут на осуд та критику ставиться головнo престиж учнівського колективу — їх оркестрів, хору, їх музичних та співочих зірок, декляматорів, танцюристів... Адміністрація школи всіляко сприяла успіхові такого балю, а семінаристи лихорадково готувалися до нього. Хор та оркестри розучували найкращі свої номери. „Ательє” Бронштейна посилено муштрувало новачків до першого „великого вальсу”. Кравецька артіль Лейбовичів дошивала найбільш вибагливі замовлення. За традицією семінаристи мали бути у парадних своїх уніформах — мундирах або „віцмундирах” і лише у крайньому випадкові допускалася нова або старанно вичищена тужурка. До всіх дрібничних оздоб та деталей уніформ /тверді, білі комірці, манкети то-шо/ додавалася ще одна обов'язкова для тих, шо збиралися танцювати — білі лайкові рукавиці/ — Цілий розор для ощадного „капцана” !/. Присвячені та перевірені семінарські „гастрономи” діяльно розробляли всі деталі та асортимент буфету. Там буде роїтися під час балю від тих ласунів попоїсти, у яких вищі насолоди балетної штуки поступалися перед епікурейськими звабами шлунку...

Програма річного балю завжди складалася з двох нерівних частин: меншої концертної та більшої у часі — танців.

Мабудь то був уже подув передбуряного часу, шо у концер-

товій частині балю 1914 року вперше переважали нейтральні, без прихованої політики, точки. „Українське шило вилізло з міка” лише у двох невинних точках: деклямації поеми Шевченка „Чернець” /як завжди артистично виконаної/ та українського попури, що його виконала струнна оркестра. Тоді ж востаннє на семінарському балю виступав славетний тенор Палюк з російським романсом „Одно прості...” Він викликав силу романтичних емоцій на залі, сльози розчулених матрон та подекуди сумно-докірливі перглядування парочок...

Після концерту розпорядчики балю /на грудях, з лівого боку – кольорові банти/ швидко розсувають до стін у два ряди крісла для пильних „мамаш” та гостей і так пристосовують велику залю Пушкінського Дому /потім театр ім. Шевченка/ до найбільшої атракції вечора – танців. Як завжди баль відкривався „великим вальсом”. Грає військова оркестра, спеціально наймана для танців. На залю спритно, наче на ковзанці, вилітає головний дирижер зі своєю панною. Трохи кремезна, але статна постать Юрка Коваліва /перший семінарський танцюрист/ у гарному віцмундирі, на грудях розкішний бант із двома звисаючими биндами... Він починає вальс, подає голосно команду для всіх /обов’язково французькою мовою!../ і через якусь пару хвилин немає порожнього місця на залі... Пари ритмічно кружляють немов у каруселі... Одні фігури безперервно змінюються другими під умілою та досвідченою командою Коваліва...

За „великим вальсом” традиційно йшла „мазурка”.

Чому мазурка?.. Тоді, правду сказати, ніхто з нас не усвідомляв собі, як ще багато історично необрізаних пасів зв’язує нас на Поділлі з колишнім нашим паном, навіть у розвагах, уподобаннях, танцях... Цей бравурний шляхецький танець не всім семінаристам був під силу. Поле бою залишалося щонайбільше для двох десятків відбірних пар /Ковалів, Танашевич, Гречулевич, Бернасовський, Козельський і др./, які вже вміли дійсно показати „клясу” у цьому хвацькому танцювальному герці, залишеному нашим дідам, батькам та й нам у спадок від чужих гультяїв...

Так танець за танцем, падекатр за падеспанем, знову вальс,

краков'як, полька „кокетка”, венгерка, полька „дєдушка” і полька „так собі” і пишний вечір–баль добігає до кінця...

На другий день похмілля у прямому сенсі не було, а похмілля від сили вражіннь відчувалося. Вчорашній баль був головною темою дня. Молодші копіювали не без успіху – „У Києві на Подолі було-о-о-о колись і ніколи не вернеться, що діялось... Не ве-е-е-ернеться!..” Інші підраховували свій загрожуючи незбалансований дебет-кредит. Чимало нових жертв „повтріскувалося” і мрійливо роз'ятрювали свіжі свої рани. А ті, що були офіціантами біля прохолоджуючих напоїв та тістечок, мужньо переносили дискомфорт від розладнювання шлунків...

Цей останній, пишнотний баль 1914 року залишив по собі нестерте вражіння, особливо у новачків. Тих пара балів, що відбулися пізніше під час війни, так би мовити з традиційної інерції, ні в яке порівняння не могли йти.

.

Так непомітно швидко за наукою, легенькими витівками, скромними неголосними розвагами добігав до кінця семінарський учбовий рік 1913/14-и. У „вищій політиці” була повна тиша. Ніяких ознак кимсь керованого українського руху, як то було за часів Чеховського, не було. Рідкі книжечки українські, що читалося їх то тут, то там, то тим, то іншим семінаристом, припливали з цілком легального джерела – з Кам'янецької „Просвіти”, яка ще продовжувала жевріти під авторитетом її голови д-ра К. Солухи.

Та хоч офіційно у стінах семінарії й їх заборонялося, проте з-під парти читали всі. Так, у перший рік семінарського життя майже не було хлопця, який би не перетрубив увесь нескладний запас просвітянської бібліотеки, чи бодай якусь частину його, вибираючи щось до вподоби собі. Переважно то були твори Б. Грінченка, драматичні твори Карпенка Карого, окремі видання з творів М. Вовчка, Л. Українки, С. Руданського, ну і звичайно вибрані /скорочені/ поезії Т. Шевченка. Словом, говорячи образowo, хлопці лише нагромаджували окремі полінця та хмиз назверх тих вугликів, що ледве помітно тліли в їх душах... Ще не приходив час, щоб хтось роздмухав те тління у гаряче полум'я...

Тут треба знову заглянути очима історика у ту добу, щоб зрозуміти пов'язаність такого спаду та ніби пасивності в українському рухові Семінарії із загальним станом цієї справи на Поділлі та по всій Україні.

Перед самою війною 1914 року українське життя було загнане в кут і поверталось до того стану, у якому воно було перед десятима роками. Російська командна верства весь час намагалася змести всякий слід тих досягнень, до яких їх змусила мала революція 1905 року. Яскраво — стисло характеристику цьому дає О. Лотоцький у своєму мемуарному творі „Сторінки минулого”, т. III.

”... Сучасній людині трудно уявити ту міру адміністративного розпаношення, яку за вказівками згори, виявляли всі місцеві представники адміністрації. Почалася боротьба з українством і у першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялося „Просвіти”, клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах; кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок, учителі відбирали у школярів євангелії в українській мові і т. п”.

Тож не дивно, що коли прийшов на весні 1914 року столітній ювілей народин Т. Шевченка і коли сусідня з Поділлям Галичина відсвяткувала вже масово цей ювілей імпозантним січово-сокольським здвигом, академією у Львові та цілою низкою концертів та маніфестцій по краю, то у нас на Поділлі і взагалі на цілій Наддніпрянщині воно прибрало характер „німого ювілею” у буквальному та переносному сенсі.

У такій „благодатній тиші” на весні 1914 року, коли у затишно-мирному Кам'янці перецвіли каштани, акації та буйні сади по передмістю, біля півтори сотні бурсаків, закінчивши свій перший многотрудний навчальний рік нашвидку запакувавши не складні свої манатки у куфри та клунки, пороз'їжджалися-порозлазилися по всьому широкому Поділлі на літні вакації — хто балагулою, хто власними кіньми присланими здому батьком, хто потягом на Ларгу чи на Балин...

ВІЙНА. ЕВАКУАЦІЯ. РЕВОЛЮЦІЯ І КІНЕЦЬ СЕМІНАРІЇ.

У самій гáрячі подільського літа, року Божого 1914-го, у зловіщій політичній тиші, деś у далекому, до того невідомому Сараєві, пролунали постріли. Забито було ерцгерцога Австрії Карла.

І ніхто тоді з найбільших благочинницьких політиків не міг збагнути, що ці, такі далекі та „чужі” постріли так скоро й драматично відіб’ються саме на цьому, благословенному тишею та спокоєм, терені української землі...

Через місяць після тих пострілів вибухла перша світова війна, що принесла стільки змін у світі та на нашому Поділлі. Кам’янець опинився під безпосередньою загрозою ворога /всього ж 20 верст від кордону!/ та у першому ж тижні війни був навіть кілька днів зайнятий австріяками. Школи та деякі установи поспішно евакувалися. Евакуовано було також і Семінарію, про що кожен учень дістав письмове повідомлення від ректора.

Новий навчальний рік мав початися в якомусь невідомому до того місті Полтавської губернії—Костянтинограді. Початок навчання трохи затягнувся. До жовтня все ще продовжували прибувати у цей „Конград” хвості бурсаків з далекого Поділля.

Весь уклад та рутинна семінарського життя тут зазнали ломки та докорінної зміни, бо не стало найістотнішого, організуючого, дисциплінуючого та цементуючого фактору семінарського життя — бурси. Всі учні мусіли розміщатися якось по приватних квартирах. А оскільки Конград уявляв з себе глухе повітове місто, що мало не більше двадцяти тисяч населення, то і учні і семінарська адміністрація зразу зіткнулися з найгострішою проблемою-мешканевою. Тут уже ні з чого було вибирати семінарській інспекції, апробувати чи одобрювати ту або іншу квартиру, тих або інших господарів — усі були підходящими, всі були гаразд... Всі міщансько-козачі родини, навіть більшість жидівських та чиновницьких родин мусіли якось потиснутися та дати місце півтисячній згрії бурсаків.

Казьоннокошники діставали на місяць від 22 до 25 карбованців — те, що зараз зветься стипендією, а всі інші жили на те,

що їм переказували рідні з дому. Так що під тим оглядом ніякої різниці між семінаристами не було — всі стали вільними „розпорядчиками кредитів” зі всіма наслідками, що звідси витікали... Незвичка самому оперувати своїм бюджетом, віддаленість від батьківського та матиного контрольного ока, різні спокуси, що виникали на ґрунті припливу цілої купи грошей раз у місяць, приводили до численних прикромів, аномалій та курйозів, що зараз у фінансово— економічному житті розвинутих суспільств мають такі замислуваті назви, як депресія, рецесія, банкруцтво тощо.

На щастя у цей момент у місті був організований, за зразком інших міст, так званий „Татьянінський Комітет”. Це була добродійно-допомогова організація на честь старшої царевої дочки Тетяни; головним об’єктом допомоги комітету мали бути ранені вояки та біженці. Ше ранених вояків у Конграді не було, а під категорію біженців семінаристи підпадали цілком; для них власне й відкрито було у місті їдальню; в ній видавалося за дуже невелику ціну цілком можливі щодо якості та кількості обіди. Їдальня ця зразу відкривала для семінаристів різні рожеві перекалькуляції видаткових статей їх бюджету. За рахунок економії на обідах стали з’являтися серед них речі „люксусу”: розцвічені скарпетки, батистові носові хусточки, парфуми, навіть відкриті фабричного виробу туфлі. Але найбільше, то це ширше відкривало доступ до кав’ярень, тістечок до прерізних солодошів, а через „фунду” незмірно збільшувало шанси серед конградських красунь...

Клясні зайняття-лекції відбувалися в кількох школах міста в різних місцях його та у різні зміни. В учбові дні маси семінаристів були у постійному рухові, поспішаючи з одного будинку в другий, зі школи на обід, інші з обіду до школи і т.д. Дошаним хідникам Конграду діставалося таки не мало, бо й в неробочі дні не було спокою... Навпаки, прикладаючи сюди будівельно-технічну фразеологію, тиск на квадратний дециметр хідників у такі дні зростав ще більше. Конград, хоч і повітове місто, але було навпрочуд неблаговстроєним, вулиці незабруковані, у місті — ні парку, ні якогось саду. Власне, крім тих дошаних

хідників, що стогнали й скрипіли під навалою шпаціруючих, то й не було іншого місця, де б можна було спочити, посидіти, розважитись, помилуватись оком у краєвидах, у якійсь художній перспективі...

Зрозуміло, що у тій переладованості незвичними умовами зроджувалися й часом брали верх відосередні, дезорганізуючі елементи та тенденції: падала дисципліна. знижувався потяг та настрої до науки, зростав абсентизм учнів, зростала апатія самої адміністрації та послаблювався з боку її контроль. Перевірка та відвідування учнівських квартир були рідкими та спорадичними. Всі почували себе не вдома, у комірному ніби, на все ліг відбиток тимчасовості...

Правда, семінарія взяла з собою духову та струнно-симфонічну оркестру і дала тут кілька концертів. Їздили навіть у сусідню Карлівку /ту Карлівку, що була знана по всій південно-західній залізниці зі знаменитих карлівських пиріжків/, там давали концерт і мали величезний успіх. Та того настрою, що був удома, в рідному Кам'янці, не було...

Може то й було мертвоше відчуття далекої десь там та невидимої ще тут війни?.. Власне війна, як страшна та сувора реальність, ще не дійшла у цей затишний закуточок України. Видимими ознаками її тут хіба був отой Тат'янський Комітет та маленький шпиталь для ранених, що вже почав функціонувати. У самій же школі це позначилося тим, що вибухла страшна ворожнеча між учителем французької мови Гастоном Гастоновичем Гізом та вчителем німецької мови К. Леценіусом. Одвертий наступ вів Г. Гіз. Як типовий імпульсивний галл, він де тільки міг, та як тільки міг, виказував цю ворожість. Він перестав навіть вітатися з Леценіусом та виходив демонстративно з учительської, коли той туди заходив. Його дивацький шовінізм прибирав дещо кумедних, наївно-дитячих форм: він, наприклад не відповідав уже на привітання учнів, які вчили не французьку, а німецьку мову /в семінарії можна було брати одну якусь з нових мов – німецьку чи французьку/. Фактично ж Ліценіус був стовідсотковим лояльним росіянином з німецьким лише прізвищем, як і російський генерал Рененкампф, що так невдало по-

чав наступ своїми корпусами на Східню Прусію, як і тисячі інших німців, предки яких постягувані були на розбудову російської імперії ще за Петра та Катерини. Учнів дуже потішали та забавляли такі стосунки сучасних гоголівських Івана Івановича з Іваном Никифоровичем і вони не минали нагоди підступно підкидати у той вогонь трошки своєї соломки та хмизу...

Глибший внутрішній тиск на семінарське життя-буття позначився тим, що пильніше взяте було під збільшуюче скло традиційне семінарське українофільство. Вже на річному балю в Конграді не було ні одної деклямації, ні пісні, ні навіть мелодії української. Хтось підозрілий, прихований, сильний подбав про це, хтось подбав також, щоб поему Т. Шевченка „Чернець”, яку готувалися семінаристи рецитатори-мистці продемонструвати перед полтавцями, було знято та замінено на чехівську гумореску „Лекція о вреде табака” ...

Нічого дивного, нічого несподіваного в цьому. Адже відомо, що по всій Україні з самого початку війни позакривано було всі „Просвіти”, які ще подекуди животіли, у тому й подільську „Просвіту”. Категорично заборонено було всю і всяку українську пресу, при чому характерно — заборону цю до української преси урядом прикладено було раніше, ніж до німецької... А начальник полтавського жандармського управління у рапорті до міністра внутрішніх справ в 1914 році писав, між іншим, таке: „... Українством заражена почті вся малорусская інтеллігенція, білізко стоящая к народу, преімушественно учителя і большая часть земского третьего елемента, а также частью духовенство і *Духовная Семінарія*”.../ О. Лотоцький „Сторінки минулого”, т. III. ст.257./

Тож і Подільська Семінарія не могла не бути під особливим „недремлющим оком”. У Кам’янці на Поділлі Духовна Семінарія та ще хіба Учительська Семінарія були єдиними острівцями, оазами української стихії серед чужостороннього національного ґрунту /жиди, поляки, російське чиновництво, військовики/. Тут же, в Конграді, явно переважає над усім українська стихія і лише якимись маленькими групками в неї вкраплено чужонаціональний елемент. Тут скрізь лунає мелодійна полтав-

ська мова. Серед гімназистів, гімназисток, горожан-козаків. Конграду не можна було спостерігати ніякої соромливості в уживанні української мови, не можна було бачити того почуття меншовартості, що так вражало при стичності з відповідними групами кам'янчан. І в цьому відношенні подільські семінаристи попали тут на рідний ґрунт, на однаковий з ними субстрат, що одразу породив порозуміння та духовий, так би мовити, осмос пришельців з тубільцями...

Назовні все виглядало в порядкуві, все у приборканому послусі, ніяких хвиль на поверхні... Насправді не все воно було так ідилічно спокійне. Ю. Коркош, семінарист, з кляси на рік молодшої, оповідає таке:

”... В 1915 році, коли семінарія була в Конграді, в ній був таємний гурток. Не знаю, чи був стислий облік членів цього гуртка, але я був разів два на його сходинах. Головував Аристарх Волянський*), він, здається, взагалі був головою гуртка, а на других сходинах – Григорій Яновицький, а секретарював Іпполіт Левандовський. Яновицький був родом з Вінниці, розповідав дещо про сім'ю М. Коцюбинського, був завзятим просвітянцем. І. Левандовський чомусь не мав серед гуртківців поваги; його називали „джигиком” і навіть „бугаем” /нібито волочився за жіночою спідницею/. З моєї кляси в гуртку був ще Іван Голоскевич, наймолодший з синів священика Голоскевича з с. Бодачівки, – брат автора словника Г. Голоскевича. Наш гурток того ж 1915 року ввійшов, як складова частина, в Лівобережну юнацьку спілку „Баркас”. До неї належав і гурток з Конградської хлоп'ячої гімназії”...

На жаль тільки всього й знаємо про той прихований світ, про ті організовані якщо не сили, то ембрію майбутніх сил, які

ПРИМІТКА: А Волянський був членом „Ревтройки” в Кам'янці в 1919 році. Тоді він репрезентував укр. лівих есерів „боротьбістів”, з якими більшовики тоді ще держали спілку. Якийсь час по утвердженні більшовиків у 1919 р. він був політкомісаром ІНО / Інституту Народньої Освіти/, що був реформований з Українського Дер-Університету. В дуже скорому часі А. Волянський зник зовсім з обрію. Імовірно спілники його зліквідували, як це вони зробили зі всіма своїми колишніми попутчиками.

були старанно законспіровані під назверхньою безтурботністю семінаристів.

Думається, що загнаним у підпілля й там поволі дозріваючим українським силам легше було залишитися в тіні, непоміченими ще й через те, що могутні хвилі піднятого війною російського патріотизму, особливо в першому році війни, досягли глибоко й семінарії та захопили собою назагал більшу частину учнівської молоді. Семінаристи жваво реагували на всі події на фронтах. Широ раділи, як і всі навколо, перемогам „доблестного русского воинства”, фантастичним числам полонених та зброї взятої у ворога де небудь під Равою Руською чи під Перемишлем... Вели жваві дискусії тактично-мілітарного характеру, висловлювали прогнози та плодили з-поміж себе доморослих головних стратегів...

З монотонної поверхні обивательського життя війна здмухнула одним величезним апокаліптичним подувом той занепадницький дух та настрої, що відмітно позначали останню генерацію російської молоді. Надсонівсько-Блоковська поезія, мрійно-тоскні романси замовкають враз... Замість них героїчнопатріотичне:

...” Спите, орли боевые! Спите с спокойной душой,
Ви заслужили, родные, славу і вечний покой...”

Популярну перед тим сентиментально-алегоричну „Чайку”, яку — „шутя раніл охотник безвесний” переображується у магнетично-героїчну /уривок/:

...” Вот прапорщик юный со взводом пехоты
Старается знамя полка отстоять...
Один он остался со всей полуроты,
Но, нет, он не будет назад отступать!...”

Коли війна гримить — музи, як відомо, сплять... Але не всі. Подають чутний голос ті, що насичують та надихують поезію патріотизму. Жадоба офіри для рідного краю стає тоді найбільшою рушійною силою. Вона штовхає молодь до героїчного чину. Війна обіцяє необмежені можливості такого чину...

Семінаристи не являли виключення з цього. Їх також захоплено було у вир патріотичної завірюхи. Мріються георгієвські

хрести за хоробрість... Слава. Золоті прапорщицькі погони... Обличчя милої, що схиляється над тобою – пораненим героєм... Від мрій переходиться до реального плянування головокружнo-блискучої кар'єри прапорщика. Така привабна можливість стає зараз для семінариста цілком досяжною, бо вже не вимагається від нього, як було раніше, закінчення чотирьох класів семінарії до вступу у „Воєнні Училища”, а там ще додаткових двох років проходження військового вишколу. Війна знизилася ці норми: доступ до військових шкіл тепер відкрито для тих, хто має за собою лише дві класи семінарії, а самий військовий вишкіл триває тепер тільки дев'ять місяців.

Декому з хлопців голова пішла кругом... Де ж то – через дев'ять місяців ти свіженький, цілком реальний офіцер, із золотими погонами, портупнею, револьвером, цейсівським біноклем!.. А в кишені купа грошей: підйомних, екипіровочних, фронтових... Ще не дійшовши до фронту, ти вже герой!.. Герой у своєму селі, в бурсі серед товаришів, знайомих, панночок... На весні 1915 р. вже декілька семінаристів, учнів другої класи /Новоселецький, А. Літинський, В. Зарицький та ін./ з нетерпінням очікували закінчення шкільного року, маючи тверде рішення йти до „Воєнного Училища”.

Сумною подією закінчувала семінарія свій учбовий рік у Конграді. Ховали учня другої класи Михайла Волошановського, першорядного скрипаля, веселого та безжурного колись капцана. Ще так недавно гарний, з пишною чуприною кучерявого волосся юнак, тепер лежав у гробі восково-жовтий, зсохлий, до непізнання знищений сухотами. Ця страшна колись для юнаків хвороба найбільші жнива збирала на весні, коли цвіли тм'яні ясмiни та задушливим цвітом своїм акації, коли вся природа справляє радісний бенкет нового життя...

Ховали пишно, врочисто, багатолюдно. Здовж від міського собору до далекого цвинтаря пливла людська ріка. Несли багато вінків. Чорними колонами поволі рухалася за труною вся семінарія, за ними гімназисти, гімназистки і багато, багато людей. Весь Конград ніби об'єднався у сумній процесії солідарності та жалоби... Семінарська духова оркестра грала похоронний

марш Шопена вперемін у величним похоронним „Святий Боже” семінарського хору, що долітало аж до околиць сіл. Надгробне слово сказав якийсь старший семінарист добре „іскушений у гомілетичі”. Він провів, між іншим, порівняння життя і долі покійного М. Волошановського з долею російського поета І. Нікітіна, що також був колись семінаристом, також злиднякував і також помер на сухоти. Промовець ефектно вплітав у своє слово строфи з передсмертного вірша Нікітіна — „Вирита заступом яма глубокая...” Закінчив, як годиться студентові богословської кляси, латинським клясичним: *Sic erat tibi terra levis Congradiensis!*..

Поховали товариша, залишили конградцям на спогад про семінарію свіжу могилу /чи не символ?../ і невдовзі пороз’їжджалися на вакації. Поспішали чимдуж до рідних хат, до милого Поділля, таки найкращої сторони по першій розлуці!...

* * *

Два роки після евакуації до Конграду Семінарія перебувала у Кам’янці, у своєму насидженому, добре обжитому гнізді. Півтора року з них адміністрація методично — послідовно наставляла всі прогріхи та недоліки евакуаційного періоду та по волі вводила семінарський корабель у нормальну течію, щоб ... на весні 1917 року стати перед фактом повної руйнації таких зусиль. Прийшла бо тоді знаменита Лютнева Революція, що поперевертала догори дном багато дечого в житті... Але про те пізніше.

Тепер же /1915/16 рр./ і час, і люди, і саме місто — все перебувало під владним знаком війни. Коли у Конграді війну відчувалося більше з газетних повідомлень та зведень головного командування, то тут, у Кам’янці можна було бачити її зблизька, у повній силі та ... лихові. Величезна та людська драма розкривалася тут наочно в багатьох спектрах. Сам Кам’янець знаходився у безпосередньому запіллі фронту та був своєрідною широчезною брамою чи пропускним пунктом південно—західного фронту. Туди, на фронт, на захід ішли та йшли, часом браво з піснями, часом зтомлено, приречені без пісень, маршові роти

солдат. Рудо-жовті безликі колони їх в далечині зливалися із таким же кольором подільських суглинків. Майже безперервно день і ніч посувалися мляво туди ж обози та транспорти з амуніцією, зброєю, фуражем. Звідти на схід, у запілля точилися переривчастою цівкою дядьківські фірманки з раненими; спорадичними спазмами з'являлися сіро-сині колони полонених австрійців, обкидаючи зустрічних якимсь терпким дезинфекційним духом. Вони втомлені, голодні, але, видно, неприховано щасливі тим, що все скінчилося для них та що живі... Часом з такої „чужої-ворожої” колони занесе благальне, голодне: „Пане, хліба! Хлі-і-бця!..” І не одному тоді по цьому боці стрільне недоуміле: „Та це ж наші люди!?”

Бували дні, коли воєнна м'ясорубка на фронті працювала дуже інтенсивно, тоді валки обозів з раненими простягалися від Довжку аж по Новий-План. Санітарні потяги не встигали відвозити ранених у дальні тили. Всі коридори земської лікарні забиті бувало тяжко раненими. Кілька разів семінаристи та старшокласники інших хлоп'ячих шкіл зголошувалися добровільно на переноску тяжко поранених, що вже не могли витримувати переїзду на тряских возах по бруковниці міста, їх переносили ношами до тимчасово уряджених перев'язочних пунктів.

Взагалі Кам'янець тих часів забитий був переходовими шпиталями, санітарними частинами та військовиками різних частин, ранг та призначень. Навколишні села також наповнені були військом, ближніми та дальніми резервами, обозами та різними допоміжними військово – господарськими частинами. Ще в дальшому поясі сіл розміщено було робочі бригади „іногородців” – киргизів, узбеків, таджиків, туркменів, тих усіх не росіян з Середньої Азії, що їх царська адміністрація об'єднувала образливою кличкою „сартів”. Вони будували тут лінії окопів, бліндажі, замасковані ходи та інші фортифікації, всі в напрямкові з півночі на південь, рівнобіжно до позиційного фронту. Весь Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький та Лятичівський повіти і далі на північ зрито було цими запобіжними лініями можливої оборони.

Часто вночі, коли міський шум стихав, виразно було чути

далеке гупання гармат на заході, а з третього поверху семінарії раз у раз видно було світляні спалахи, наче від далекої зарниці – то все ще тривала затяжна битва за вперто боронені австрійцями українські Заліщики, Городенку та Коломию.

Ще через рік, на весні 1916 року почалася довго та ґрунтовно підготовлювана офензива російських військ широким фронтом на Галичину, т. зв. „Брусилівська офензива”. З цим наступом громи війни пересунулися ген-ген аж по Карпати.

*СЕМІНАРИСТИ 2-ГОІ КЛАСИ:
ОЛ. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ ТА В. ЗАРИЦЬКИЙ. ПОСЕРЕДИНІ
БРАТ ПОТУЛЬНИЦЬКОГО, СТУД. КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНО-
ГО ІНСТИТУТУ.*

На самій семінарії війна зблизька нібито й не залишила помітного сліду, якщо не рахувати вибуття до десятка учнів з різних клас до військових шкіл /Палюк, М. Гріневич, А. Новоселецький, В. Зарицький та інші/ та хіба ще тим, що з осені 1915 року було введене військове навчання. Була то, власне, одна година на тиждень воєнної гімнастики. Провадив її молодий офіцер, що вже побував на фронті, кілька разів був поранений, а тепер, скреслений у запас на „нестройову службу”, знайшов скромний притулок у Семінарії.

У внутрішньому житті семінаристів поволі заходили зміни, що досі не були відомі ще ні одній генерації їх. Якщо перед війною лише одиниці з них пошукували за якоюсь працею на вакаціях та зрідка діставали її та й то, в більшості то була праця репетитора, готувати до переекзаменовок ледарів та розбещених на книшках ласунів, то зараз навпаки – мабуть, тільки одиниці їхали додому насолоджуватися повним спочинком та безтурботним вегетуванням десь у садку на батьківській пасіці. Не ті часи пішли... Війна потребувала допоміжних рук по обслузі фронту та досить спорожнілих установ та канцелярій у заплілю. Тепер ми бачимо семінаристів у цілком несподіваних ролях та посадах: табельщиками, десятниками та конторщиками по дорожніх установах, шосейних дистанціях, навіть „земгусарами” в різних закладах та установах, склепах та гаражах, їдальнях та шпиталях „Всеросійського Земського Союзу” чи „Союзу Городів”. Там вони діставали цілком пристійні, а то й головокружно-високі, як для скромного бурсака, платні. В цей спосіб вони активно входили у складний комплекс життя, у взаємовідносини з різного роду та сорту людьми. Чимало їх за два роки війни вже побували у різних місцях Галичини, Буковини, Волині. Деякі „понюхали пороху” в безпосередніх прифронтових смугах та дільницях. У школу після таких канікулів вони приїжджали змужені, збагачені життєвим досвідом та новим чуттям незалежності.

Зокрема дотеперішні уявлення про „австріяків”, що за Збручем, у багатьох кардинально змінилися. Це зробили не стільки заборонені українські книжки, скільки безпосередній контакт

та стосунки з населенням під час літньої праці семінаристів у прифронтових районах. Війна та всі дотичні проблеми вже не виглядали для них такими сплосчено-простими, як це уявлялося раніше у пільмі заплутаного світогляду та в обробці банальної урядової пропаганди. Тепер уже в розмовах, дискусіях та обміні думок між хлопцями виникають питання, що тривожать не в одного вже його національне сумління: „Як і чому так сталося,

Автор – ВАСИЛЬ ГАРБА В 3-ІЙ КЛАСІ СЕМІНАРІЇ.

шо людей одної крові, одної мови доля зробила ворогами?.. погнала їх на братовбивство?..”

Не випадково в третій та четвертій клясах поміж учнями почали ширитись вже не тільки українські літературно-художні твори, книжки, так би мовити для розвагового вжитку, а почали кружляти „Кобзар” Т. Шевченка повного видання зі всіма забороненими творами і поемами та кілька примірників „Короткої історії” М. Грушевського, Львівського видання. Ця остання справляла колосальне враження на тих, хто вперше прочитував цю книжку /автор знає по собі/, вона обертала стихійне відчуття національної приналежності, той, власне, інстинкт національний, в добре вже аргументований та усвідомлений національний світогляд. Немає сумніву, що ці книжки „імпортували” хлопці з Галичини, побувавши там на літній праці. І це був той другий внутрішній фактор, який стимулювала війна, всупереч назверхній патріотичній гарячці.

Тільки на такому тлі зрозумілий буде випадок, про який оповідає М. Гадзинський. ” ...На першому тижні Великого посту / це сталося напередодні самої революції/ по звичайній літургії, всі семінаристи, наче по змові, стали на коліна й відспівали „Вічну пам’ять” ... Усі знали, що це в пам’ять гетьмана Мазепи. Курйоз був у тому, що й викладачі, які були в церкві та не знали по кому то співають „Вічну пам’ять” також поставали на коліна... У кінці адміністрація збагнула весь зміст цієї демонстрації, але, ради спокою для неї самої, вирішила цей випадок „зам’яти” та не починати ніяких досліджень... Треба пригадати тут, що за ганебною традицією, встановлено ще з наказу царя Петра, починаючи з 1708 року, в першу неділю великого посту, в т. зв. „неділю Православ’я”, відбувалося по церквах російської імперії викликання – анатема бл. пам’яті Ів. Мазепи. Цей понурий обряд взагалі зійшов був до неголосної формальности, та було вже багато священиків які „забували” дотримуватись його. Тож описаний факт треба розглядати як свідомий /і то досить відважний!/ виклик, як демонстрацію ображеного національного чуття проти дикої та антихристиянської практики в церкві.

Необхідно відмітити ще один внутрішньо-важливий фактор— це рух та намагання вийти з вузької духової нивки семінарського гуманітарного, так би мовити, ізоляціонізму на простори ширших інтелектуальних заінтересувань головно з природничих наук та пануючого тоді матеріялістичного світогляду в науці. Це приводило до „виходу в світ” із традиційного семінарського духового гетто. Почалося небувале до того зближення на ґрунті філософських світоглядових шукань між семінаристами та суголосними прошарками інших шкіл міста: гімназії, технічної школи та вчительської семінарії. За два роки перебування в Кам’янці вже було чимало таких семінаристів, які докладно перестудіювали капітальну працю дарвініста Е. Геккеля — „Природна Історія Світобудови” та уривчасто обзнайомилися з творами інших модних тоді авторів, як: „Парадокси” та „У пошукуванні за правдою” Макса Нордау, „Стать і характер” Отто Вейнінгера, „Життя Ісуса” Е. Ренана і т. п. Літературу постачали найбільше гімназисти та техніки через своїх братів, що були в університетах.

Для юнаків, що не мали солідної бази з природничих знань, Геккелівські виклади матеріялістичного монізму видавалися цілим відкриттям, вони призводили до зрушення та хаосу в старій системі світосприймання. Сумніви почали влізати у всі щілини тої тендітної будівлі, що її так старанно та дбайливо зводила ще в дитинстві не одна мати і так неухважно, по казньонному, байдуже продовжувала добудовувати школа. Та в тім нічого не було нового... Такого роду шукання філософського „Золотого руна” взагалі властиві певній порі розвитку молодой людини всіх віків, країн та рас. Такі й подібні відштовхування від старого та шукання нового можна прослідити /був би час та охота.../ аж ген від генерацій Тургенівських героїв і ... дійти аж до сучасних „бітників” та „гіппіс” ...

Тим часом у перебігу учнівських буднів та в ході війни, яка вже сама стала важкими буднями, зайшла подія, яка розіграла на час тавро сірої втоми з кам’янецької обивательщини: на весні 1916 року, в травні місяці, до Кам’янця завітав незвичайний гість — цар Микола II. Приїзд царя мав, так би мовити, морально-стратегічний характер — підняти бойовий дух військ, що постягуване було сюди перед генеральним наступом армій генера-

ла Брусилова на Галичину, наступом, як знаємо з історії війни, дуже успішним.

Був чудовий весняний день. Царська автоколона з ескортом наближалася по Проскурівському шосе. Стояли вишколені шпалерами учні всіх шкіл Кам'янця в перемішку з „городовими”. Семінарії була відведена дільниця зараз на початку міста до б. Пушкінського дому. Вони перші мали нагоду зблизька спостерігати сценку першого „Добро пожаловать!” .. Міський голова, представник жидівської громади та ще третій хтось, усі одягнені не позвичайному у фраки, з циліндрами, наче якісь Діккенсовські персонажі, піднесли цареві при в'їзді у місто на широкій тарелі хліб та сіль – символ традиційної слов'янської гостинності, там же лежали ще ключі від міста – то вже мав бути символ вірнопідданства. Цар зійшов з авта з ближчим своїм почетом. Трое щось коротко промовляли. Потім уся процесія з кільканадцяти авт у колоні поволі рушила далі до міста. Учні й натовп безперестанно кричали „ура!” ...

Саме в цей час високо в ясному небі з заходу стали наближатися якісь літаки. Тривожний шелест пішов по натовпу. То були німецькі літаки „Таубе”, їх було два чи три. Зенітні батареї з-поза міста почали жваво обстрілювати їх, беручи в кільця. Баранчиково-білі розриви навколо літаків виглядали якось навіть святочно-привабно. Було дуже цікаво споглядати на таку виставу й зовсім не страшно... Не помічалось й жадної паніки чи замішання й серед царського почету. Ворожі літаки як з'явилися зненацька, так же хутко й забралися. То був, очевидно, психологічний маневр і не мав він мілітарного чи терористичного значення.

Тепер, з перспективи півсотні літ та з засягу сучасних нищівних засобів військової авіації – все видається якоюсь ляльковою інсценізацією... Дійсно ті „Таубе” скорше виглядали мирними голубами на синьому небі, аніж хижими яструбами.

Потім відбулася велика парада військ на площі між вокзалом та передмістям Нового-Плану. Знову ж таки, з перспективи давнини та вдосконалення методики „бдітельности” навкололюбимих вождів, вражає зараз, як згадуєш ту парадну повну

відсутність охоронних заходів навколо „священної особи самодержця” ... Кільком бурсакам удалося без перешкоди добратися зовсім близько до того місця, де стояв цар і приймав парад. Він стояв просто на траві. Повз нього з маршем, брязкотом, з криками „ура” пропливали безконечні ріки — колони піхоти. Відчувалася непереможна сила в масі того війська. А він, цар, видавався тут за всіх якийсь найменший та найслабший... Вражало його зморене землисте обличчя, по якому раз-у-раз легкими гримасами перебігали нервові токи. Сірі, потусклі очі звичайної людини... ніякої величі... Стояла, випнувши дугою німічні ніжки, людина, що викликала до себе не подив, не страх, не захоплення, лише жаль та ... несміле бажання замінити його...

Рівно через десять місяців од цієї зустрічі, вже не емоційні передчуття, а твереза сувора реальність промовляла за те, що царям таки справді не було чого заздрити...

У кінці лютого /за старим стилем/ 1917 року почалася велика, „безкровна” російська революція...

Історичний, останній випуск семінаристів уже був тоді в четвертій класі. З цього семінарського водорозділу вже вибиралося та плянувалося життєві дороги: хто до вищої школи, хто на війну, хто докінчувати повну богословську освіту і тоді вже йти чи на „приход”, чи в духовну академію, чи... видно буде куди.

Революцію семінаристи в масі прийняли з непідробленою радістю, що мала своїм джерелом чистий ідеалізм. Було якесь безвідчутне захоплення і майже відчуття, що от з цієї пори всі разом входять у нову, золоту еру буття. Відчуття неусвідомлене, несконкретизоване, неозначене, проте досить певне.

Треба сказати, що взагалі на всьому просторі колишньої царської імперії революція йшла на початках за духом першої строчки марсельєзи, що не мала ще в собі нічого кривожерливого, що ще нікого не лякала „караючим мечем революції” ...

„Відречемось од старого світу!...” були перші слова марсельєзи.

Та дуже скоро якісь сили підсунули моторошну ідею „возмездія” і це „отречення від старого” перейшло до зведення

порахунків з різними „тиранами” , яких виявилось дуже багато... Наспих та наввипередки скидали та змінювали, арештовуючи всю адміністрацію старого режиму. Дух оновлення та „возмездія” охопив також школи. Учні середніх шкіл копіювали методи старших професіоналістів у той спосіб, що скидали та вимагали усунення й заміни своїх льокальних тиранів-інспекторів, немилых учителів і т. п.

Та сама хвиля відплати та зведення поррахунків перекотилася й через Подільську Семінарію. Почалися щоденні сходки-мітинги. Виявилися з-посеред семінаристів дуже вмілі й вправні майстри ведення зборів та знавці парляментарних способів цієї штуки./ Де тільки й понаучувалися?! Або в таємних гуртках, або через своїх братів та дядьків студентів вищих шкіл, нелегальщиків.../ Одним з признаних парляментарів був той самий, згадуваний вище, Аристарх Волянський.

Визначилися також дуже добрі, навіть запальні „оратели” . /Так в архео-слов'янський манір змінила бурса російське слово „оратор” /. Такі „оратели” наподоблювали кращі зразки промовців на міських мітингах, що їх семінаристи залюбки відвідували. Таким красномовцем – „орателем” відзначився учень Олександр Волосевич, але було їх багато більше.

Першою жертвою семінарського „скринінгу” став відомий „Мітей” . На цій жертві в повній мірі було застосовано біблійну древню пораду – „Мне отмщеніє і аз воздам” ... На прилюдних зборах цей, грізний ще так недавно пострах семінаристів, мусів визнавати, каятися, просити прощення перед учнівським „сінедріоном” та масою бурсаків за всі содіяні ним зlodіяння в недавноминулому та давноминулому. Був цей старий, заслужений „статський советнік” дійсно докраю приниженим та наляканим і поводив себе без найменшого гонору. Власне в такому приниженні „тирана” й полягало задоволення найвищої справедливости Немезіди. З вимогою про його усунення тактовна та мудра адміністрація легко погодилася, але якось так скерувала все, що восени того ж року „Мітей” , як ні в чому не бувало, почав ще один свій, із безконечного ряду їх, учбовий рік.

Таку ж морально-психологічну вівісекцію проробили загаль-

ні збори і з іншими „тиранами” семінарії – пом. інспектора Вітвицьким та викладачем історії Корнієвським.

Яких з пару тижнів тривало о – таке захоплення народнім вічем. Хтось безликий складав програми цих зборів, бурсаки втішалися процедурою обирання президії зборів, як і всім процесом ведення зборів. Перебралося на них чимало питань, болячок та проблем, починаючи від структури учнівського самоврядування, реформи навчального пляну, збільшення фізико-математичних та природничих дисциплін, введення на викладах, де це можливо, української мови, допуску семінаристів до всіх університетів та кінчаючи поліпшенням харчування та побутових умов у гуртожитках ітд. ітп. Складалося довгі резолюції, кудись надсилалося їх, до когось апелювалося по інстанції.../Ше ідея ієрархічності та правопорядку по інерції була в пошані.../

Потім настало стишення. Задовольнилися чи може й переситилися всілякими розправами, гаміром, гомоном... Чи, як говориться в поезії – „Рука бойцов устала...” / з Пушкіна./. Прийшов час, коли маса виговорила, настало відпруження і все знову ввійшло в старе річище.

Може пройшло яких два або три тижні з тої пори, як перший тиск пари в революційному кітлі зі свистом та напругою вийшов, випарився, як по всій імперії, так і її малесенькій клітинці Подільській Семінарії, і тоді революційні організації та провідники міста організували многолюдну, дуже величну, як на масштаб міста, загальну маніфестацію довір'я та підтримки Тимчасового Уряду.

Здавалося, все місто вийшло на вулицю, сила військовиків, усі середні школи, всі урядовці та службовці. Несли плякати та транспаранти з лозунгами, над головами людей похитувалися прапори, червоні полотнища, духові оркестри грали марші та марсельезу, в колонах співали:

„Ви жертвою палі в боротьбе рокової”...

„Віхрі враждебные веют над нами” ... та ін.

Стояв суцільний піднесено-радісний гармідер. Сприяв цьому немало теплий погожий день подільської провесни.

Відмінною від усіх посувалася семінарська колона. Попере-

ду її несли довгий транспарант, але не червоний, як у всіх, а якийсь особливий – жовто-блакитний, а на широких смугах його великими літерами напис: „Слава Україні! Хай живе вільна Україна!”. Не для одного пересічного бурсачка може тоді вперше стало відомим, що ті гарні кольори – то наші національні кольори, символи українського синього неба та золотих ланів пшениці. А в льозунг той, такий смілий, що віяло від нього бадьорою надією багато з них ще й не вкладало нічого конкретного, програмного... От, просто було радісно маршувати під бадьорий такт своєї духової оркестри та співати безборонно на повний голос – „Ще не вмерла Україна”, ” Не пора, не пора, не пора”, ” Гей там на горі Січ іде!” та поглядати переможно-радісно навкруги на здивованих ротозіїв, що їх густо було обабіч на хідниках.

Найбільша шкода, що загубилося зараз хто, які сили, які учні організували те все та сплянували в такому демонстративному, виразно-національному напрямкові. Певно тільки одне: то були сили не вчорашнього дня, вони зріли та переховувались у конспіративних семінарських гуртках довший час, роки і тільки тепер от – „Шило вилізло з мішка”, як каже подільська поговорка.

На загальному тлі семінарська колона виглядала якимсь дисонансом, вона зривала очі, що не така як всі... Що більше, – тут уперше виявилися упередження, підозрілість та навіть ворожість до неї з боку чужих неприхильних сил. Активну масу їх творили тут як зайшли сюди, прифронтові частини війська, так ще й жидівське населення, яке складало в Кам'янці 37% мешканців міста. Вони слухняно йшли за кличами своїх проводирів з партій „Бунда”, ” Поалей-Ціон” та ін. Ті їх кличі були дуже згармонізованими та співзвучними до загальноросійських кличів/і, власне, то ще питання – хто тоді й кого там вів?../

Було то вже першою ластівкою грядучих подій, першою видимою поляризацією протилежних ідей та сил на недалеке прийдешнє. Під жовто-блакитний прапор горнулося все національно свідоме та стихійне українське: семінаристи з Духовної та Учительської семінарії, учні Второкласової Вчительської шко-

ли, "Просвіта", частково дрібне чиновництво та міщанство. Під червоні стяги пішли всі: що ще не розібралися в становищі, або „всьоравньовщики” та ті, що свідомо й активно вороже поставилися до української національної ідеї.

Семінарія в масі своїй першою виразно й свідомо зайняла той свій природний національний полюс революції. Модні революційні течії та теорії, що в той час домінували серед професіоналів від революції та які пробивалися якось у семінарське середовище, не захоплювали їх. Постійний наголос на соціальних загальноросійських проблемах не доходив ні до їх вух, ні до їхнього серця так виразно та владно, як саме національна українська кривда. Більшість з них не так інтелектом, як незіпсутою інтуїцією сільських хлопців, відчули найперше притягальну силу, правду та красу національного відродження, які принесла революція.

До часу, коли мали роз'їжджатися на вакації, багато вже сталося такого, що підносило дух наш та окрилювало надіями.

Так, губерніяльним комісаром Поділля став Г. Степура, колишній Подільський семінарист і це імпонувало бурсакам надзвичайно, бо ще дехто пам'ятав його добре зі школи.

Десь у середині квітня біля дев'ятисот делегатів українців у Києві насвоєму Національному Конгресі утворили Українську Центральну Раду – перший зародок національного нашого парламенту. Делегатом від Поділля був В. Приходько, якого також обрано було до Центральної Ради і це також сповнювало семінаристів немало гордістю, бо ж В. Приходько також колишній вихованець Подільської Духовної Семінарії.

Головою Української Центральної Ради став проф. М. Грушевський – той, якого „Коротку історію України” семінаристи перечитували, немов би якесь Боже об'явлення.

Десь у травні вперше пройшла чутка про Симона Петлюру, як організатора українських військових формацій, знаменитого промовця та провідника і це також сильно імпонувало бурсакам, бо дізналися тоді, що С. Петлюра колишній семінарист з Полтави.

Знали добре та вболівали з того, що Тимсасовий Уряд Росії

зайняв до всіх наших національних аспірацій та вимог одверто неприхильне становище.

У такому піднесено-очікувальному настрою роз'їжджаються учні в кінці травня, закінчивши четверту клясу, на вакації. Ціла група товаришів відходить до університетів та інших вищих шкіл, двоє йдуть все ще до військових шкіл. Переважна ж більшість кинулася шукати собі працю на літо. Працю знайти було легко, бо Кам'янець все ще був забитий різними головними квартирами, представництвами та установами військового та напіввійськового типу, де потреба на допоміжний конторський персонал була дуже великою.

Тим часом на фронті йде розпачливе намагання Тимчасового Уряду направити якось помилки перших неfortunних декларацій та залицяння до солдатів військового міністра О. Керенського, намагання підняти дисципліну, бойовий дух армії та скріпити фронт, що став прискорино розкладатися, мітингувати, „брататися”. Стали готуватися до великого наступу, що мав би наблизити скору перемогу над ворогом.

Звичайно, про те все, про широко реклямовану урядом офензиву, німецько-австрійське командування добре знало і приготувалося відповісти на це своїм контр-наступом. Тож, коли першого липня 1917 року нарешті розпочалася та велика революційна офензива російських військ по широкому фронті в Галичині, то вона дуже скоро заламалася т. зв. Тернопільським проривом військ Центральних Держав і прорив той примусив російські армії до поспішного та безладного відступу аж до лінії Збруча. Багато цивільних установ з Кам'янця було евакуйовано у глиб країні, евакуйовано було й семінарію вдруге, на цей раз до міста Лубень на Полтавщині.

Початок навчання затягнувся майже на два місяці. Ще після жовтня продовжували стягуватися до Лубень, мов недобитки якоїсь розтрової армії, бурсаки – то поодинці, то малими групками, то з глухих сіл Поділля, то з Галичини, Буковини, Волині, де вони були на літній праці... З великим напруженням м'язів, сприту та нервової енергії пророблювали вони свої героїчні одисеї до затишних Лубень. Подорожування бо в тих ча-

сах було цілою епопеею, не згіршою, або ще й складнішою ніж з „Війни й миру” Л. Толстого чи з Пастернакового кадру „Доктор Живаго” ...

У Лубнях запровадився той самий стиль та ті ж самі обкраяні можливості для нормальної роботи в семінарії, що були у Конграді, бо й тут також ніхто не чекав на дорогих гостей і семінарія зазнала тут долі приймаків...

Хоч місто й трохи більше за Конград і ніби краще впорядковане, проте знайти приміщення для клясних зайнять було цілою проблемою. Зайняття відбувалися в кількох школах, розкиданих далеко по місті. Всі учні розміщувалися по приватних квартирах. Рятувало те, що тут було все ж таки легше знайти краще та пристійніше мешкання, ніж то було в Конграді. З другого боку справа ускладнювалася тим, що не було в місті на той час вже ні „Татьянівського Комітету”, ні інших подібних закладів для біженців, таких як їдальні, гуртожитки тощо; події бо висунули тепер перед містом та краєм інші клопоти та нагальні потреби. Проте ще відчувався тут у всьому ситий добробут провінційної Полтавщини, що помітно різнив її від перечесаних уздовж та поперек та обідраних прифронтових повітів Поділля та Волині.

Знову потяглися для Семінарії сірі шкільні будні з біганиною по місті з кляси до кляси, зі спішкою, оправданими та неоправданими спізнюваннями на лекції, з погано налагодженим побутом, а над усім – відчуття невлаштованости, тимчасовости – як у приймах...

Починаючи з п'ятої кляси, в семінарії йшли спеціальні богословські дисципліни, що колись інтригували новачків та трохи аж лякали своїми, незміненими ще з часів Петра Могили, назвами: богословіє основне, моральне, догматичне та полемічне, Євангелія, Апостольські послання, літургіка, гомілетика чи наука пастирського красномовства, церковна історія, педагогіка з практикою в початковій школі, теорія співу, старо-гебрейська мова та пасхалія з основами космографії. Коли б нормальні часи, то таки було б над чим посидіти та поламати собі мізки!..

Студії нових дисциплін вимагали трохи відмінного підходу

та методики до них, власне більше колегіальної розробки питань, тож часто цілі вечори оберталися на квартирах „богословів” у жваві й досить цікаві дискусії та полеміку. Не раз, не погоджені суперечності переносилося ними на форум класи з участю вчителя. Взагалі вчителям тут випадало більше роботи, бо підручники не могли задовольнити всіх попитів пробудженої зацікавленості, а багата семінарська бібліотека залишилася в Кам’янці. Оскільки ж було ще й досить учнів, які припізналися з початком навчання, то мимоволі вчителям прийшлося перейти на іншу практику: залишити майже зовсім задавання уроків на дім і перейти на студенську заочтну систему перевірки знань; призначалося якийсь термін і учень складав перед учителем іспит з цілої частини чи кількох розділів курсу. Вчителі були досить поблажливими, а також, треба сказати, що й учні, мабуть, споважніли та змужніли, бо не дуже надуживали тим і ділова атмосфера в Лубнях, у протилежність до Конградської, не спадала весь час, принаймі серед богословів.

Час від часу в діловий перебіг буднів вносилося відпруження та присмак життєвої поезії: або гімназистки давали баль, або лубенські пансіонерки влаштовували сімейний вечір, або „Просвіта” давала концерт. Та найчастіше семінаристи стреміли у дім Шемета. Так називався єдиний у місті будинок з досить великою в ньому залею, де майже щовечора грала оркестра, а молодь інтенсивно забавлялася танцями. Дуже любили й семінаристи цей сорт розваг; він заміняв спорт, розганяв нудьгу та простелював найкоротшу стежку в той барвистий світ, де зароджувалися веселі інтрижки, приємні симпатії, а часом і щось більше... Треба сказати, що танцювальною лихоманкою трясло тоді не одну „зелену” молодь, нею хворіли й багато старші – ті, бідні, що свою золоту молодість змарнували в окопах, на фронтах та негодах війни. Взагалі було таке враження, що вся країна ніби надолужує – відтанцьовує прогаяне та, немов у передчутті гіршого, натанцьовується на прийдешнє... Не раз набігало порівняння – „Якийсь бенкет під час чуми!...”

З лубенськими середньошкільниками гімназистами, гімназистками та пансіонерками встановилися дуже гарні та дружні

відносини, в яких цілком губилися мотиви змагання чи суперництва. Підкладом їх було стоваришування та спільність великої близької мети. У всі щілини життя вдиралися свіжі, бадьорі струми, що їх несла з собою весна національного відродження країни. І це єднало не тільки шкільну молодь у спільних хорах, самодіяльних виставах, гулянках та продажу на них маків, чи ромашок, чи конвалій на національні цілі. Здавалося тоді, що те саме радісне відчуття, що — „от, нарешті, усміхнулася нам доля” насичувало кожний гурт людей, де б він не зібрався: чи то в міській залі, чи на гулянці в парку, чи в церкві, чи навіть на тій строкатій, гамірній ярмарці...

Мова українська вже не тільки на волі, вона панує. Владно прокладає собі шлях у школи, установи, театр, на всі мітинги та зібрання. Вивіски крамниць, різні написи, об'яви, оголошення все більше і більше з'являються в офіційній українській мові. В семінарії пробують її несміло впроваджувати покищо два вчителі: Д. Нагнойний, вчитель всесвітньої історії та О. Красковський, вчитель церковної історії. У щоденному лексиконі семінаристів рясніють та смакуються ще недавно такі рідкісні, майже незнані слова, як: „взагалі, навпаки, обов'язково, будь ласка, моє поважання, моє шанування, олівець, посада, утримання, оголошення, посвідчення, постачання, обурення, прізвище, кількісний, якісний, дружина” ... Поширилися серед них такі словесні новотвори, як: „позаяк, наколи”, що видавалися тоді вершками мовної вправності... Аж поки згодом, на одній з лекцій проф. І. Огієнка в Кам'янець—Под. Університеті вони не почули його нищівний присуд цим недоречним неологізмам...

Йшла не легка зима 1917/18 року з розрухою, холодом та страшною епідемією іспанки. На півночі, в Росії більшовицькі узурпатори захопили владу. Зламали той відносний лад, що усталився по „безкровній” революції. Накинули гвалтом свій брутальний не так лад, як терор. Від жаху, страхіття та непевности звідти в Україну прориваються потяги вщерть набиті втікачами, найбільше тими, що вкладаються у розтягне поняття горезвісної „буржуазної кляси”. В масі своїй то була трудова інтелігенція та перероджені старшини старої російської армії. Їхали та

йшли ці „ізгої” в Україну. Чули — там є лад та охорона. Йшли, як у свою стару „вотчину”. Тут так себе почували, так і поводитися... А тут, по всіх повітах збуреної України діяльно, часто не без прогріхів, розбудовується адміністрація, налагоджується розхитаний правопорядок, організовується рідне шкільництво, поволі відбудовується напівзруйнована війною та революцією народня господарка. По селах та волостях, самотужки, формується військова самоохорона, міліція та загони „вільного Козацтва”.

Шкільна молодь м. Лубень у переважній масі себе вже безповоротно самоопреділила на українському боці. Живе і пульсує враз із биттям національного організму. Не могла вона у такий час зануритися у книжки у байдужому академічному спокої. Вона горить й гостро та чутливо реагує на кожную зміну, при кожному звороті не на користь воскреслої України... Холодом повіяли чутки про підступство російських більшовиків, які з початком нового 1918 року повели наступ на Україну.

22 січня 1918 року Українська Центральна Рада четвертим своїм універсалом проголошує самостійну, незалежну, суверенну Українську Народню Республіку. З цим актом у життя країни входить прискорена поляризація сил, що важать на її „бути чи не бути”. Частина тих сил, на жаль невелика, безкомпромісово і до кінця стає по боці національної України. Частина, як раз ті, що найбільше жирували на її добрі, всякі зайди та перевертні, займають становище одвертих або прихованих ворогів її, а величезний аморфний, побіджений війною та одвічною соціальною кривдою, селянський масив її, стоїть, ніби байдужий, ніби недовірливий за ворітьми недосяжних /йому здавалося/ подвір, лузає загадково насіння та приглядається — що то з того всього вийде!?!..

Тим часом маси червоногвардійців під командою Муравйова сунули через Україну з північного сходу її, з Харкова на Полтаву. Вже 20 лютого вони зайняли її та нестримно наближалися до затишних Лубень.

У місті помітний неспокій. Усе причаїлося в очікуванні страшної навали. Захищати Лубні було нікому. Все українське,

що було тут зі зброєю, подалося на Київ захищати столицю та уряд. Ранком 25 січня передові частини червоних під прикриттям бронепотягу, входять спорожнілими вулицями до міста. негайно почалися арешти. Наложили на місто контрибуцію. Взяли zakładників. Того ж дня сталося, що якийсь ревний червоногвардієць, палкий ненависник старого режиму, не маючи більше вправ над офіцерськими погонами, обрізав білі гудзики з шинелі мирного семінариста. Вістка та вмент облетіла місто. Всі почали обвивати чорною матерією гудзики на своїх невинних уніформах... Українських написів та вивісок у місті, як не було, всі позникали. Проте навчання в школах не переривалося.

Згодом місто почали заповнювати резервні частини. Який же то був страшний зброд!.. Він не вкладався ні в яку військову специфікацію. Все перемішане було тут у цій первісній комуністичній „вольниці”: матросня, солдатня, якісь типи у реквізованих добрячих пальтах буржуїв, з бобровими комірами, ніби робочі... В'ятичі, москвичі, лотиші, чехи, китайці, з ручними гранатами, нерідко з двома пістолями, з кулеметною перев'яззю навхрест, багато з цейсівським біноклем або офіцерською польовою сумкою – ознаками бойових та грабіжницьких трофеїв...

Скоро вся навала подалася на Київ, залишивши у спадок по собі „Совдеп”, чи „Ревком” та „Чека” для налагоджування „мирного” життя...

А незабаром, бо лише через яких півтора місяці, трохи заспокоєне місто знову бачить відворот тієї ж хвилі. Тільки ж страшніша вона зараз, бо то з походу поверталися не переможці а тиснуті українським військом здеморалізовані поразкою банди, підсилені чуттям помсти та скрайньої підозрілості.

17 березня кінний полк ім. Костя Гордієнка та Другий Запорізький піший полк ім. гетьмана Петра Дорошенка займають Лубні. У місті справжнє свято, радість та піднесення. Того ж самого дня ввечорі, у штабі Дорошенківського полку, у залізничному вагоні незвичайне оживлення: йде запис добровольців, між ними чимало гімназистів та семінаристів.

На другий день був довгий затяжний бій за Лубнями під станцією Суляницькою. У той знаменний день щасливо закінчи-

лося також перше бойове хрищення для всіх шістнадцяти бурсаків, що вчора звечора змінили свою класичну науку на прикладне мистецтво війни. З чим їх і поздоровляв, поклепуючи по плечі, ввечорі бравий та симпатичний полковник Загородський.

Кілька днів „товклися” тут, під Лубнями. Здається, що тут була чи не найзатяжніша серія боїв з червоними зі всього того походу аж до Слав’янського. Тепер уже й відомо чому. З українцями билися тоді відбірні чеські батальйони, зформовані ще з полонених австрійців. Служили вони червоним хто за страх, а хто й за совість і билися наші західні брати слов’яни вміло, вперто, часом навіть нещадно...

На третій день боїв сталася сумна й трагічна подія. В Лубнях ховали першого добровольця семінариста – четвертої класи *Івана Голоскевича*, рідного брата відомого пізніше автора правописного словника Григорія Голоскевича. Це була перша жертва, яку школа поклала на вівтар Батьківщини. Смерть його стала символом пізнішого мучеництва багатьох колишніх вихованців Подільської Духовної Семінарії, що їх було розіп’ято на Українській Голготі та імена яких одному Господу відомі*)...

ПРИМІТКА: Другою жертвою став пізніше *Микола Ковердинський*, син смотрителя Приворотського Духовного Училища. Він приймав участь у невдалому „Приворотському повстанні проти більшовиків у 1919 році, в якому й загинув.

У тому ж році трагічно загинув *Юрко Приходько*/ із славної Кам’янецької родини Приходьків/. Історія його загибелі така: у квітні місяці 1919 року армія УНР мусіла часово відійти за Збруч і тоді вперше з’явилися у Кам’янці більшовики. Українська молодь, головню соц. революціонери, почали з ними боротьбу шляхом агітації та ширення летючок серед населення. Цю справу зокрема, доручено було Юркові Приходькові, тоді вже студентові Кам’янецького Університету, в цих ділах зовсім недосвідченому. Його відрядили з летючками до якогось ближчого села разом із старшиною армії УНР Гришенком. Тут їх захопила „ЧеКа”

Через кілька часу на допиті звеліли Юркові вголос читати текст проклямації, яку вони поширювали. Під час читання, чекіст на прізвище Андреев, вистрілив Юркові з револьвера прямо в серце. Також тоді розстріляно й Грищенка. Смерть спіткала їх у кінці травня, а через кілька днів після того ввійшла до Кам’янця українська армія. Відбувся величавий похорон цих героїв з участю уряду УНР.

Обставини смерті Івана були такі: частина до якої він був придільний на третій день пови-ході з Лубень зайняла з боєм велике село Яресь-ки / Чи Єреськи/. На ніч командування виставило сторожі – стежі по пери-ферії цього села. Голо-скевича виставили в сте-жу на східньому боці се-ла. Невідомо як то ста-лося, бо він не встиг ні крикнути, ні вистрілити, як його було схоплено жив-цем, очевидячки, біль-шовицькою розвідкою, що підповзла нишком у тем-ряві ночі до посту. На другий день, коли наші частини повели наступ з

ЮРКО ПРИХОДЬКО
*в третій класі Семінарії
два роки перед розстрілом.*

Яресек на Ромодан, біля одного хутора було знайдене стортуро-ване та знівечене тіло цього героя-мученика. На чолі вирізано зірку, *язик відрізано /можна думати, що випитували якісь дані* про наше військо/, вирізано з тіла погони та паси/ лампаси/ на ногах... Тіло його було одвезене до Лубень і там поховане при величезному здвизі народу та всіх шкіл дуже врочисто та з ве-ликою жалобою... Так з того походу повернулося вже не шіст-надцять, а п'ятнадцять...

У кінці травня 1918 року хлопці-вояки, засмаглі на сонці та

Пізніше, в 1921 році в розгарі повстанського руху в Україні за уявну чи фактичну участь по боці повстанського руху у м. Бару було розстріляно *Миколу Маркевича*, сина місцевого священика, семінариста молодшої генерації.

вітрах українських просторів, змужнілі за цих півтора місяці на цілих півтора року, дехто при зброї, у сивих шапках з голубими козацькими шликами, прибувають у рідні Лубні як переможці, як герої і... як учні, що мають досадний клопіт із пропущеною чвертю та незданими заліками...

Трое „богословів” — добровольців, що пішли у військо. Козаки Другого Запорізького полку імені гетьмана Петра Дорошенка: *Василь ГАРБА, Федір Х-ИЙ та Дмитро С-ИЙ*. /Стоїть/.

Адміністрація семінарії догодила воякам: їм було видано посвідки про успішне закінчення навчального року та перевод

до старшої класи з вербальною лише умовою – здати осінню, на початку нового навчального року, заліки з деяких дисциплін за останню чверть року.

* * *

1918/19-й навчальний рік у Семінарії почався надиво вчасно та з належно підготовленою педагогічною та адміністративно-господарською машинерією. Семінарія знову у себе вдома в рідному Кам'янці. Назовні усе пішло за давно усталеним розпорядком, хоча внутрішньо відчувалося „попущання віжок” вже хоча би у тому, що ті, хто на весні змінив був гомілетику на рушницю, не квапилися здавати свої пробіли, а вчителі не відважувалися нагадувати їм про „боржок”. Так і присохло все...

Через яких пару місяців сталася подія, яка вплинула на внутрішній лад у житті школи, особливо старших її класів, чи не в більшій мірі, ніж минулорічна евакуація та військової події.

З 26 жовтня 1918 року тихий, глибоко провінційний Кам'янець став університетським містом. У той день відбулося врочисте відкриття першого в Україні Державного Українського Університету. Все місто прийшло в небувалий рух. Всі установи міста, громадські організації, школи вийшли організовано на парад-маніфестацію. Середні школи всі з національними прапорами, транспарантами та зі своїми оркестрами. Вулиці святочно замаяні та прикрашені жовтоблакитними прапорцями, лозунгами та транспарантами.

На всьому справжній піднесено-врочистий настрій. Особливо раділи майбутні випускники середніх шкіл. Аджеж для багатьох з них відтепер університет, що золоту й далеку мрію, присунуто, можна сказати, під самий поріг хати. Багато з них, якщо не вповні усвідомлювали, то серцем відчували, що тут, у цьому скромному місті, закладається нове огнище української культури, цілком вільне та незалежне від старої спадщини та старих квасів казьонних колишніх університетів.

Офіційне відкриття, з доручення гетьмана, робив заступник міністра Освіти П. Холодний. Кремезна постать цього представника уряду, його гучні привітання дефілюючим колонам, ціла

група майбутніх професорів університету на чолі з ректором І. Огієнком, численні представники земства, міста, делегати зі всіх усюд України, все робило врочистості дуже імпозантними і створило справжню святочну атмосферу. По закінченні паради та офіційної процедури відкриття, для гостей та бажаючих було відчинено для оглядин аудиторії, лябораторії, кабінети та інші університетські заклади. Семінаристи також жадібно на все те розглядалися і все те справляло на них магнетичні враження.

З тої пори і пішло... Поодинці, а то й цілими групами почали вони покидати лекції у себе в семінарії та поспішати до університету, щоб не пропустити там ту чи іншу цікаву лекцію. У себе в шостій клясі, поряд з розкладом семінарських лекцій, вони мали також імена професорів, номери аудиторій та розклад їх лекцій в університеті. Кляси під час лекцій „добрейших” семінарських ветеранів таких як Н. Пограницький та В. І. Левицький помітно зріджувалися, а на лекції з теорії співу часом з’являлося не більше половини учнів. Правда, вчителем з цієї дисципліни, яку більшість у своїй легковажній селекції вважали за зовсім не важливу, був великий оригінал, коли б не сказати дивак, на прізвище „Мотофоза”. Правдиве його ім’я забулося. Залишилася лише ота милозвучна кличка, що мала якусь пов’язаність із цирковим артистом „мотофозою”, який вражав своїми „номерами” біланівських та карвасарських ентузіястів циркової штуки. Так чи інакше, цей вчитель належав до плеяди семінарських „добрейших” і ніколи нікому не скаржився на учнів.

Звичайно така поведінка не могла пройти незаваженою. Справа стала навіть предметом спеціального обговорення на Педагогічній Раді Семінарії з участю представників від учнів але то майже нічого не змінило. Привернути колишню дисциплінарну суворість вже не могли — ні магічний пострах на учнів зниження балу по поведінці, ні ректор, ні шкільна рада, ні сам єпископ і все залишилося так, як сталося...

Найбільш любленими бурсаками лекціями в університеті були: лекції проф. В. Біднова з історії церкви, проф. О. Білецького з історії української літератури, о. Ю. Січинського з архео-

логії та етнографії Поділля. Особливо ж імпонували всім виклади самого ректора університету проф. І. Огієнка з української мови. Під його науковою аналізою та цікавою, живою манірою викладів, наша мова, така собі звичайна та часами навіть банальна, оживала й, на превелике диво, виростала у поважний об'єкт наукового дослідження та аналізу поряд братніх /і не дуже братніх!/ мов слов'янських народів. Цікава порівняльна метода розгляду мов, яку застосовував проф. Огієнко, посилення на стародавні санскритські джерела, широке використання етнічних відмінностей — усе імпонувало, дивувало, зачаровувало та сповняло гордістю за той скарб, що маємо давно та про нього не знали...

Гарячими оплесками винагороджувала аудиторія кожного разу цього всіма любимого професора. У захопленні та піднесеному настрої розходила ся молодь з такої лекції, якимось ніби по іншому вже вимовляючи, вслухаючись та милуючись кожним нашим звичайнісіньким буденним словом; чарівною музикою звучали тобі такі ординарні слова, як: „будь ласка, моє поважання, дуже приємно” ...

Цього першого наївного захвату та захоплення не зрозуміти сучасним поколінням, зрощеним вже на грубесних томах філологічних праць нових наших учених та вихованих на краших зразках і формах таких майстрів нашого слова, як: Олесь, брати Зерови, Ю. Клен, Драй-Хмара, П. Тичина, М. Рильський, Є. Маланюк і багато інших.

Студенти Кам'янець—Под. Університету, серед яких було чимало колишніх семінаристів, дивилися на старшокласників середніх шкіл, як на рівноправних собі, втягували їх у орбіту тодішніх заінтересовань, навіть у свої гуртки та в сильній мірі впливали на духове формування кам'янецької шкільної молоді. Семінаристи крім того знайшли в цей час ще одне джерело наслідків та втіх: вони у значній мірі виповнили собою голосові партії тенорів та басів у щойно організованому лікарем П. Бутовським Національному хорі, що згодом став знаменитим на все Поділля.

У цей час семінаристів починає сильно займати Винничен-

ківська літературна творчість, його різні психологічні проблеми та екскурси в область людських відносин: чесність з собою, сексуально-етичні конфлікти, соціально-громадські проблеми і т. п. Усе в нього, починаючи від тем, методів трактовки та літературного стилю та кінчаючи формою діалогів, видавалося нам поступовим, злободенним і дуже цікавим...

Та на жаль, той радісний період національного пробудження, кипіння молоді раптом було загальмовано й гвалтовно припинено із зайняттям Кам'янця більшовиками у березні 1919 р. Чимало університетських професорів, керівників та надхненників національного життя залишили Кам'янець, виїхали за кордон. Усі струмки та ручайки національного відродження поховалися кудись у підземні течії. Семінарія також причаїлася й покірливо сприймала перші втручання більшовицького „Наробразу” у внутрішнє життя припинської „обітелі”. Правда, ще не багато було тих втручань, не до того ще було червоним, ще почувалися вони тут, як на вулкановій горі... На цей раз вони показували в Кам'янці всього яких три місяці. Інстинктивно все громадське та культурне активне життя заінкубувалося, замерло й захолонуло. В умовах гнітючої депресії пройшли два чудових місяці кам'янецької весни — квітень і травень. Семінарія гостро пережила трагічну загибель свого товариша Юрка Приходька у підвалах „ЧеКа”. Не до традиційних гучних семінарських балів було тоді. Не лунали молоді пісні та радісний сміх... Усіх живила одна потаємна надія на скоре вигнання зайд...

Тихцем, поквално, ніби у боязкій конспірації, пройшли в Семінарії заключні іспити. „Під шумок” єпископ Пімен перевів над випускниками цікавий ритуал посвячення у першу степінь священства — „во стихар”.

У кінці травня без розголосу, без помпи та врочистостей, дуже скромно, відбувся офіційний 116-й випуск вихованців Подільської Духовної Семінарії — останній її випуск. Більше вже їх не було після цього... З цим останнім актом Семінарія, як своєрідна, специфічна школа, що більше одного століття несла рідному Поділлю освіту, культуру, національну свідомість та була заборолом віри дідівської православної, тихо й назавжди скінчилася...

Ще за давньою традицією замовлено було фото-макет усіх „кончивших” з учителями, ректором та єпископом, оздоблено групу скромною віньєткою, на ній не бракувало різних художніх алегоричних символів з центральною ідеєю – „на село”!..” Посередині виразний напис: „Вінниця, травень, 1929 рік”, себто тоді абітурієнти мали б з’їхатися там на товариську зустріч... Ой, леле, так не сталося!.. То ж бо був і на многострадному Поділлю зловіщий і страшний рік „ліквідації кулака, как класса” та розгрому відродженої в 1921 році Української Автокефальної Православної Церкви...

Не було ні прощального вечора, ні, тим більше, останнього балю. Невеличка група, з півтора десятка ближчих товаришів зібралася на приватній квартирі ознаменувати важливу подію закінчення школи та доречі справити парубочий вечір /„мальчишник”/ своєму наймолодшому товаришові Михайлові Матковському, що вже мав наречену, в скорому часі мав одружитися, висвятитися на священика і йти „на приход”. Вже й парафію було йому призначено єпископом десь біля Чорного Острова на Проскурівщині. Миша /так його всі звали/ мусів йти на приход з огляду на скрайні родинні обставини: мати вдова з дрібними ше сиротами давно перебивається у злиднях, усі з нетерпінням та надією очікують того щасливого дня, коли їх Миша стане батюшкою й тоді, нарешті, мізерна їх доля враз повернеться на краще...

Зібралися. Неабияк випили. Галасували, гомоніли, вправлялися у „спічах”, ну і звичайно співали й співали... Вдавали безтурботну сценку з „Днів нашого життя” Л. Андреева. Але замість популярної старостуденської, треба сказати на диво беззмістовної, пісеньки:

„От бутилкі віна не боліт голова,

А боліт у того, хто не пйот нічого” і т. д.

компанія завзято співала на той же самий мотив уже своєї, позиченої у кам’янецьких студентів:

„Спом’янем Тараса, славного Кобзаря,

Що збудив Україну до нового життя.

Погуляєм цю ніч, товариші мої,

Щоб дружніше жилось
В нашій рідній сем'ї..." і т. д.

Та веселий дух безпечної молодости чомусь не спускався в товариство. Всіх огортав настрій, позначений елегією розлуки, непевности роздоріж та прощанням з юністю... А коли милий Миша, щоб позадаватися, витягнув срібного наперсного хреста, заздальгідь надісланого йому з консисторії та коли прочитали на звороті цього хреста різблені слова з послання ап. Павла до Тимофія:

— „Будь зразком для вірних у слові, в житті, в любові, в дусі, у вірі, в чистоті” — жарти припинилися, сміх замовк, бо багато задумалося — „Чи не важкий то буде хрест для юного нашого друга?..”

Так, суворе життя дуже скоро показало, що хрест той таки дійсно був для нього непосильно важким і ... мученицьким!

Але юності властивий щасливий дар: вона не бачить „завтра”. Принаймні те „завтра” ніколи не малюється в її уяві, як щось погане, а тим більше грізне або трагічне. Тож, коли забути про скороминучі настрої та їх ньюанси, то й цей випуск нічим психологічно не різнився від попередніх поколінь. Такими ж широко розкритими очима, по конкістадорському дивилися вони на світ, що розстелявся перед ними, як і всі їхні попередники.

Правда, магічний колись на провінції титул „кончившого” вже не мав тої авреолі та не залишав такого безмежного самовдоволення, яким були виповнені ті давні анекдотичні кончивші ще з-перед Нечуй-Левицького часів... Зник також і той тип кончившого, який ще недавно, бо може років десять перед цим, був мало не пупом землі провінційного Поділля та який у своїх споминах „Під сонцем Поділля” В. Приходько змалював такими барвистими мазьками... Гай, гай! За короткий час і ця кольоритна постать кончившого змінилася до непізнання й обернулася в архаїчний пережиток...

Війна та ще більше революція змінили весь старий при зви чаєний лад та уклад і то так швидко, наче корова язиком злизала... Заникали безповоротньо не тільки така ще недавньо кольо-

ритна у краю постать „кончившого”, але й самий той ситий та багатий достатком край патріярхальної ідилії, до якого так пасувала та постать. Край, про який наша народня приповідка гордовито запевняла колись: „На Поділлю хліб на кіллю, а ковбасами плоти городять...”

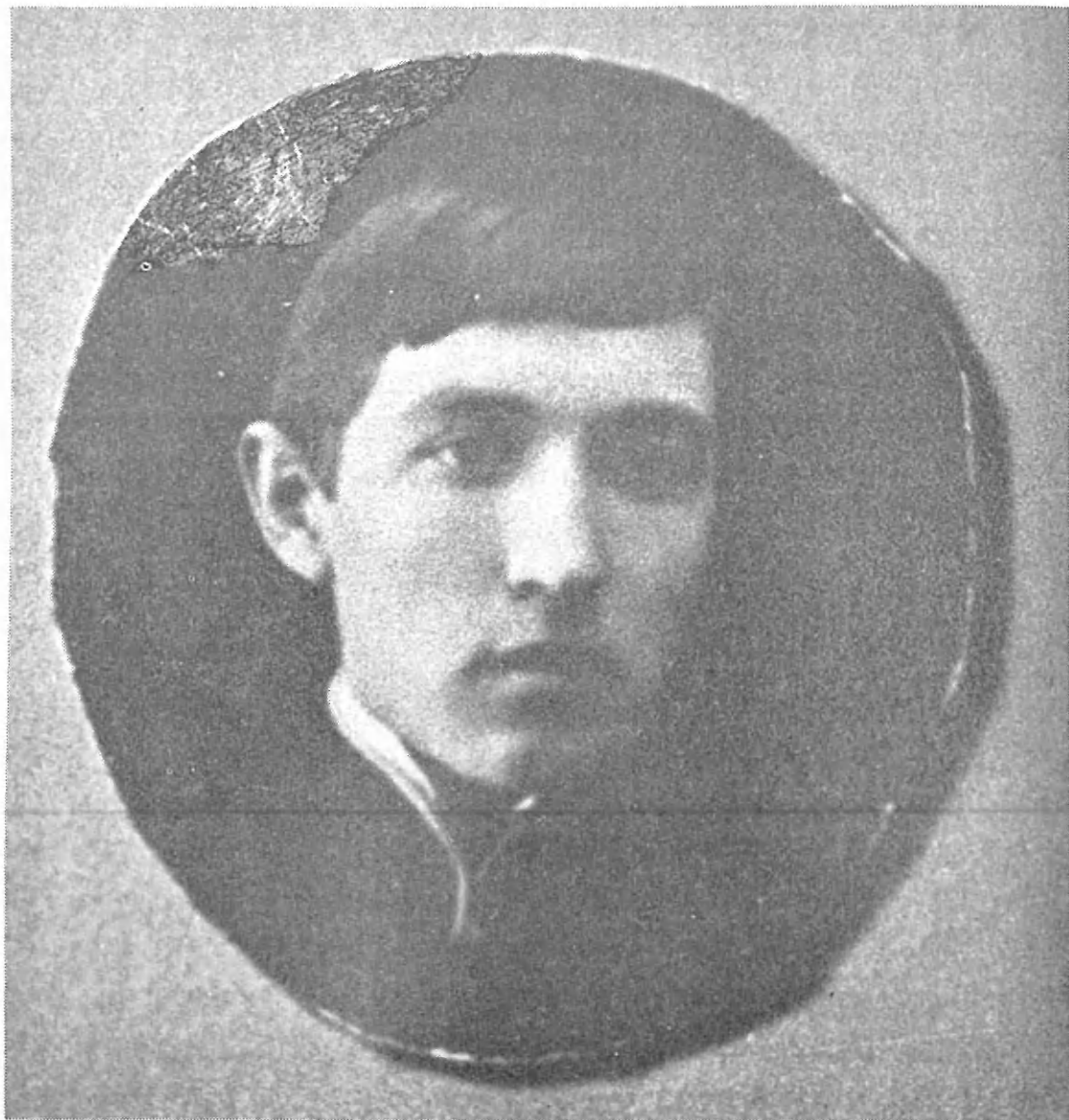
Перед „кончившими” цього останнього 116-го випуску вставали інші проблеми, вони мали вже інші цілі, ідеали та заміри. Крім того, хтось з нових пророків поквапився проробити надто ґрунтовно переоцінку всіх вартостей. І тепер – от перед ними муром виростили непевність та неждані перешкоди... Як знайти вірну дорогу в цій плутанині?..

Тож і не дивно, що коли з минулих /передвоєнних/ поколінь семінаристів не менше 80% їх приймали сан священства, то зараз тільки мала горстка відважних, /бо то треба було мати дійсно відвагу/ рішали сплатити за себе й за друзів своїх борг школі, у тяжку непевну годину піти служити Богові й народові. Заледве четверта частина їх пішла у священики, за прямим призначенням, до якого готувала їх школа. То були: Олександр Волосевич, Тодось Гречулевич, Микола Качуровський, Данило Курган, Михайло Матковський, Юрко Новодворський, Олекса Потульницький, Сергій Сніжинський та Павло Федин.

Частина тісно зв'язала свою долю з армією та урядом УНР і пішли в еміграцію: Микола Бернасовський, Феофан Козельський, Михайло Мончинський, Тиміш Лісецький, Дмитро Піснячевський та Віктор Моралевич /?/.

Невеличка група зараз же „без пересадки” пішла до різних вищих шкіл: Микола Гадзінський, Василь Гарба, Кость Козловський, Іван Лебедів та Семен Цвітун.

Решта ж розбрелися по Поділлю та Україні вчителями Вищих Початкових Шкіл, кооператорами, урядовцями земства, консисторії, а то й просто осіли на землі своїх батьків „на перечекання”, це: Павло Безносок, Дмитро Гординський, Володимир Гричак, Іван Долинський, Петро Зюбрицький, Юрко Коцюбинський /не той недоброї слави зрадник України!/, Євген Лозницький, Юрко Співачевський, Дмитро Скубій та Іван Фамулевич.

Василь ГАРБА у травні 1919 року при закінченні Семінарії.

Цим останнім 116-м випуском закінчується довга й слава історія Подільської Духовної Семінарії. З ним завмер її останній пульс...

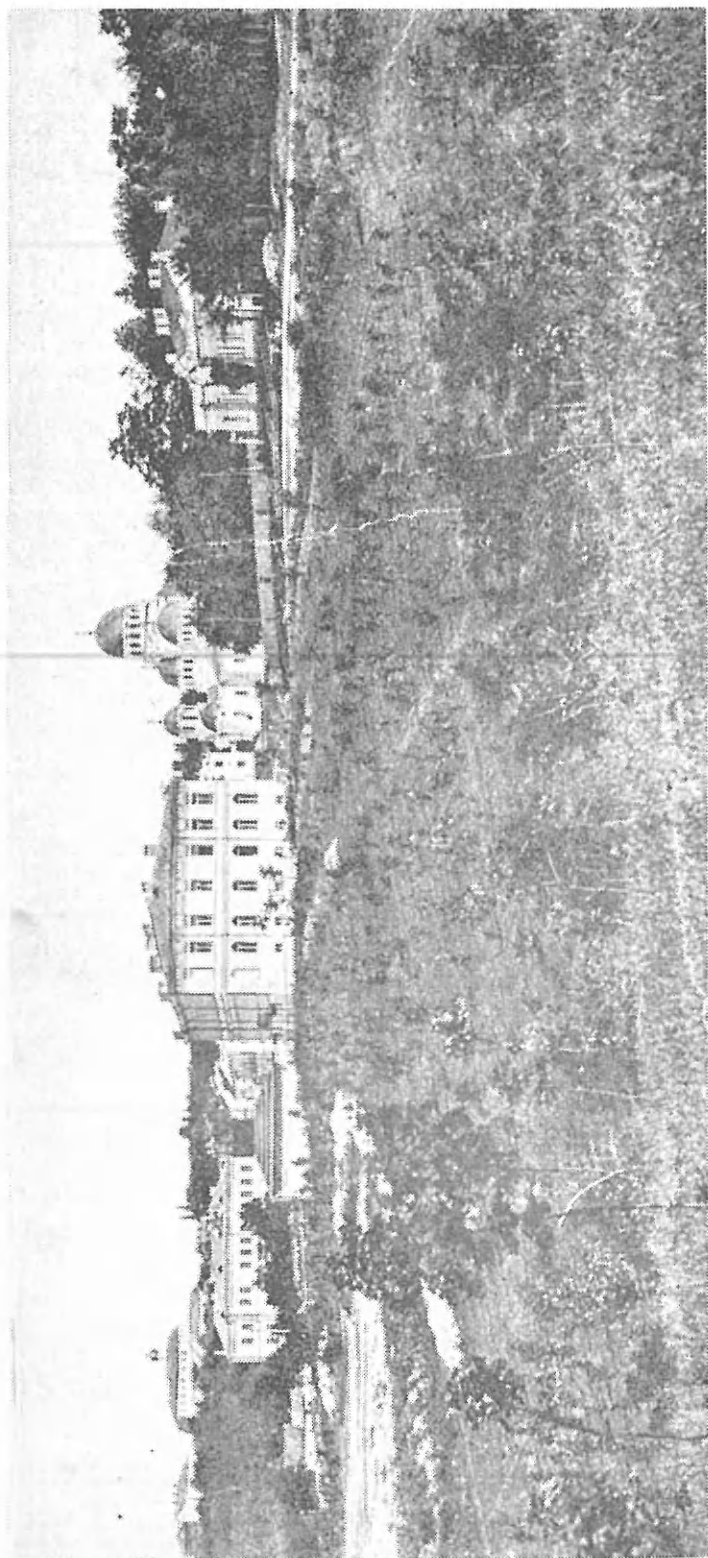
Тож замість квітів на могилу дорогої Альма-Матер у п'ятидесяти роковини її смерті нехай будуть оці бліді спогади, а вся ця книжечка нехай буде довшою пам'яткою, різьбленою епітафією на її надгробкові, що:

НІС JACET NOSTRA CARA ALMA MATER!

ТУТ СПОЧИВАЄ НАША ДОРОГА АЛЬМА-МАТЕР!

Семен ЦВІТУН
при закінченні
Семінарії

КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ НАШИХ ДНІВ
Вигляд Нового Пляну. На першому пляні Казюнна Палата, зправа Олександро-Невська церква (зруйнована більшовиками), зліва жіноча Маріїнська гімназія, далі на обрії височіє Духовна Семінарія.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ.

П'ятдесят, років з того часу пройшли, промайнули, як ба-
тогом траснув... Буревійні роки ті позначили зловіщим „МЕ-
НЕ–ТЕКЕЛ–ФАРЕС” долю цілої країни, знищили цвіт хлібороб-
ської нації – „кулаків”, знищили її інтелігенцію, розіп'яли на-
ціональну душу – церкву її, вдерлися та покровсали родини, цілі
роди аж до найдальших відгалужень, не залишили незачепленої
ні одної душі живої...

Що ж сталося за час цього лихоліття зі всіма тими, що ви-
водилися колись у цьому славному національному гнізді Поділ-
ля? Що сталося з тим останнім виводком Семінарії, що пішов
у життя, як ті куріпки по стерні, а кругом шугали злі шуліки?...

Десятки славних імен, колишніх вихованців Подільської Ду-
ховної Семінарії, про яких згадувалося і якими расніє історія
нашого краю, красномовніше ніж довгі описи промовляють за
себе. Зокрема славне покоління останньої чверти дев'ятнадця-
того століття та першої декади двадцятого, як ми бачили, дало
активних керманичів та видатних провідників–архітектів нашої
національної революції 1917/20 рр.

Покоління „останніх могікан” та ближчі до нього видали
з-поміж себе не так голосну, як численну верству середніх та
нижчих кадрів будівництва рідної хати. То були священики, вчи-
телі, кооператори, працівники Земства, ті звितяжці, старшини
та козаки, що зі зброєю стали на захист відродженої країни. То
були, далі, ті безвісні мученики, імена яких укрито вже забут-
тям, бо їх було багато, а пам'ять людська коротка та архіви
„ЧК, ГПУ, НКВД, МВД” ще не розібрані та не розголошені...

Не можна було, на жаль, уповні простежити тут той слід,
який залишила по собі школа та ще й подати його в певних кіль-
кісних виразах, як того хотілосяб. Жнива бо на золотій ниві По-
ділля, яку вона довгі роки обсівала та обробляла, не збирав наш
дбайливий подільський господар. Його самого вигнали з хати,
а ниву нещадно потолочили зайди новітніх суздальців, що вдер-
лися сюди з півночі...

Можна тільки припускати – які то були б багаті жнива зараз, скільки то нових та ретельних сівачів та женців дала б ще школа, коли б український нарід зміг був відборонитися від напасника?..

Навіть у 1927 році, під тяжким гнетом та протидією комуністів, відроджена Українська Автокефальна Православна Церква мала поверх 200 своїх парафій на Поділлі й стояла на другому місці в Україні /після Київщини/. Кількістю парафій УАПЦ Поділля перевищувала Волинь, Чернігівщину та Катеринославщину разом узяті.

Хто ж були ті священники та єпископи – неофіти відродженого православ'я тут? У переважній більшості то були сини рідного Поділля, колишні вихованці Семінарії, Тож у цьому й був найголовніший сенс і виправдання столітнього існування школи. В цьому – її історичне призначення та нестертий слід.

Не можна також, на жаль, простежити й долі того останнього, історичного 116-го випуску, про який говорилося на початках спогадів, як про випуск, що був „мічений долею”. Вона тільки може бути більш-менш отипізованою долею окремих одиниць, що стала нам відомою.

Та горстка товаришів, що пішла після 1920 року в еміграцію та не зазнала советського раю, мала свою відмінну історію. Життя ізгоїв на волі не було легким. Шляхи їх не встеляли троянди... М. Мончинський, М. Бернасовський та Ф. Козельський – усі померли рано, у розквіті своїх років у перших часах еміграції, коли були інтернованими у військових таборах негостинної Польщі. За чутками всі троє померли від сухіт.

Двоє других були щасливішими: вижили і наполегливою працею „вибилися в люди”. *Тиміш Лісецький* /це той, колишній красунь „Тимочка” /закінчив у Празі університет по медичинському факультету і працював лікарем на Словаччині. Там він перебував світову війну і помер в 1964 році своєю смертю у м. Банський Бистриці.

Дмитро Піснячевський народився в с. Шрубкові в 1898 році на Поділлі в родині дяка. По закінченні чотирьох класів Духовної Семінарії в 1917 році вступив до Київського Універси-

*Тиміш ЛІСЕЦЬКИЙ (крайній зправа), полк. В. ПРИХОДА
та інж. Платон ЦІСАР. З ними їх дружини та приятельки.
Фото з 1954 року в санаторії на Словаччині.*

тету на юридичний факультет. У 1920 році, як урядовець подільського Земства, емігрував до Польщі. Перебувши якийсь час

у таборах, переїздить на Волинь, де працює кооператором. В 1922 році виїхав до Чехії на студії. Там закінчив у Празі економічний і банковий відділ Вищої Політехнічної Школи, слухав лекції Масарика і рахувався одним із здібніших студентів його. В 1927 році виїхав до Франції де продовжував спеціалізацію в економічних питаннях на правничому факультеті паризького університету, тут же він одержав учений ступень доктора з політичної економії. Починаючи з 1928 року діяльно співпрацює в чеських, французьких та українських фахових журналах. Свою науково-теоретичну діяльність він завершив виданням у 1945 році у Парижі своєї праці — „Від капіталізму до кооператизму”. У політичній та публіцистичній діяльності тісно співпрацював з проф. Шульгіним. Був членом НТШ у Франції, співзасновником та членом УВАН у Франції, також співзасновником Академічного Т-ва там, членом К-тету допомоги українській молоді /пізніше КОДУС/. У громадській діяльності допомагав активно у створенні кооперативів української еміграції, діяльний був у „Громадській Опіці” та Переселенській комісії. Взагалі був аж до своєї передчасної смерти дуже діяльним, жертвенним та помічним у колах української еміграції у Франції.

Д-р економічних наук інж. Дмитро ПІСНЯЧЕВСЬКИЙ. Світлина з 1952 року. Париж. Помер у 1966 р.

Далі підуть імена тих товаришів однокласників, як також старших і молодших братів одношкільників, які пройшли через величезну більшовицьку лабораторію перетворення людини на

гомункулюса нового суспільства, перейшли „перековку” нормальної людини у стандартний тип „советської людини”. Немає з них ні одного, якого б не розторошили, якщо не фізично, то духово, морально жорна страшного млина-фабрики, збудованої за проєктом зловіщого архітекта людства Карла Маркса. Більшість з них обзиватимуться вже зі світу, де немає ні журби, ні зітхань, ні експериментувань над тілом, духом та волею їх.

о. Михайло Матковський. Це той, неокріпший ще тілом і духом юнак, що йому справляли „мальчишника” на викінченні школи. Не довго він утішався спокоем та добробутом у затишку своєї ідилічної парафії. „Бдительне” око скоро запримітило його там. Зазнав він, разом зі всіма його собратами священиками утисків, переслідувань, арештів. Не видержав і ... заламався, „розколовся” за влучним виразом І. Багряного. Зрікся сану. Став районим клубним робітником. Читав антирелігійні лекції, блюзнірствував і все те за мізерну мисочку „сочевичної похльобки”, щоб якось утриматися при житті зі своєю великою родиною. Зрештою нічого не допомгло. Біди сипалися на його голову, покинула його дружина з дівчинкою і себе не врятував. У тридцятих роках у розпалі колективізації йому „пришили” якесь діло і його було розстріляно. Доля нещасливого Михайла уособлювала долю тих, які думали дорогою ціною відречення та оплюгавлювання своїх святинь та вівтарів вибороти собі життя на поверхні „нового суспільства”. І таких жертв було не мало. Подібний страдницький шлях переходили сотні тих священницьких дітей, які зрікалися батьків, віри, святошів, щоби якось дістатися до школи, до науки. Яка то була трагедія, роздвоєність та покаліченість молодої душі!.. Так множився серед людей цинізм та запліднювалося клясовою мораллю нове суспільство...

Наші товариші о. Юрій Новодворський, о. Данило Курган, старші одношкільники о. М. Трембовецький, академік о. В. Трембовецький та безліч інших, про яких тільки з сумом можна сказати — „Імена яких Ти, Господи, Сам знаєш” поповнювали гекатомби жертв, що їх клала країна на вівтарі злочинців.

Тут були жертви, як першого етапу революції, коли мордерство ще носило початковий індивідуально-садистичний характер,

*о. Миколай ТРЕМБОВЕЦЬКИЙ, священник м. Кам'яця –
Подільського, розстріляний більшовиками. Світлина з 1914 р.
при закінченні Семінарії.*

так і жертви пізнішого пляново-масового мордування за часів колективізації та ежовщини. Сотнями їх розстрілювано, замучувано, повкидувано із зав'язаним дротом руками до Вінницьких могил... А скільки ж то невідомих згинуло у снігах та мерзлоті далекої Півночі!?!..

Доля Івана Танашевича з останнього випуску також може бути отипізованою. Вразлива й делікатна натура цього ідеаліста не витримала колізій з новим життям і він збожеволів. Як багато прикладів такого душевного заламання давало життя, добре знають ті, які самі бачили та переживали те життя. Божевілля Івана – безперечно одна з форм внутрішньої реакції та протесту людської душі проти гвалту над нею.

Дуже близька й споріднена трагічній долі І. Танашевича доля молодшого клясою *Олеся Сувчинського*. Чутливої вдачі, поет, /та ще й не поганий, судячи по перших його спробах/ також не видержав, заламався... У 1924 чи 1925 році, як студент С–Г Інституту він відбував агрономічну практику по боротьбі зі шкідниками десь на Проскурівщині. Переказують, що одного разу він не міг стерпіти образ та застрашувань з боку партійних районних бонз і покінчив з собою, прийнявши смертельну дозу мишьяковисто-квасного натрію, /широко вживаного як отрута у боротьбі зі шкідниками/. Це також – жахлива форма протесту та відчаю людини, яку, немов звіря, загнали в кут гончі комуністичної революції. А скільки таких, безіменних, що пішли слідами Олега мученика?..

Але були й такі незламні, що уосібнювали собою твердість та силу духа, навіть у катівнях, що поступалися перед пізнішими гітлерівськими лише примітивнішою технікою. До таких мучеників тюрем та місць далеких заслань, імена яких також лише Богові одному відомі, належить наш товариш *о. Олексій Потульницький*.

Ще у 1924 році, коли серед подільського духовенства йшла боротьба за приналежність до так званої „Обновленчеської”, московської орієнтації церкви, чи до відродженої Української Автокефальної Православної Церкви, він зразу без вагань став під кермо єпископа УАПЦ Максима Задвірняка і в скорому часі був обраний головою Кам'янець-Подільської Округової Церковної Ради.

У 1929 році його було заарештовано разом із тодішнім архієп. УАПЦ Миколою Пивоваровим та численними священиками і мирянами. Пробули всі під слідством у жахливих умовах Кам'янецької в'язниці дев'ять місяців. Усіх було обвинувачено в агітації, організації та зв'язках із СВУ. Заочною трійкою о. Потульницького було засуджено на десять років заслання до далеких таборів Півночі.

За ці безконечно довгі роки перейшов він такої „слави” концтабори Західного Сибіру як: Маріїнськ, Бійськ, Барнаул, Томськ, Нарим, Анджерка, Боровлянка та ін. Натерпівся голоду,

холоду, знущань, важкої праці у „спецсовхозах”, на лісорозробках, у шахтах... Але мав віру, не тратив надії, тому й пережив. Повернувшись із заслання оселився у Полтаві /йому було заборонено жити у 37 містах та прикордонній смузі України/. З 1942 року з приходом німців він знову стає до діяльної праці пастиря на Божій ниві. З того часу аж до тепер ми бачимо о. О. Потульницького незмінно й несхибно на нелегкому посту українського священника на чужині в Німеччині, а з 1950 року в США.

Тож життєвий шлях цього нашого товариша, так коротко перейдений у цих строках, може бути типовим для тих небагатьох, які не вгнулися, витримали моральні та фізичні тортури і не зріклися раз узятого на себе тяжкого хреста й обов'язку служити Богові й своєму народові.

*о. О. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
в 1937 р. по звільненні
з концтаборів.*

*о. О. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
головою Полтавської О-
кругової Ради УАПЦ в 1943 р.*

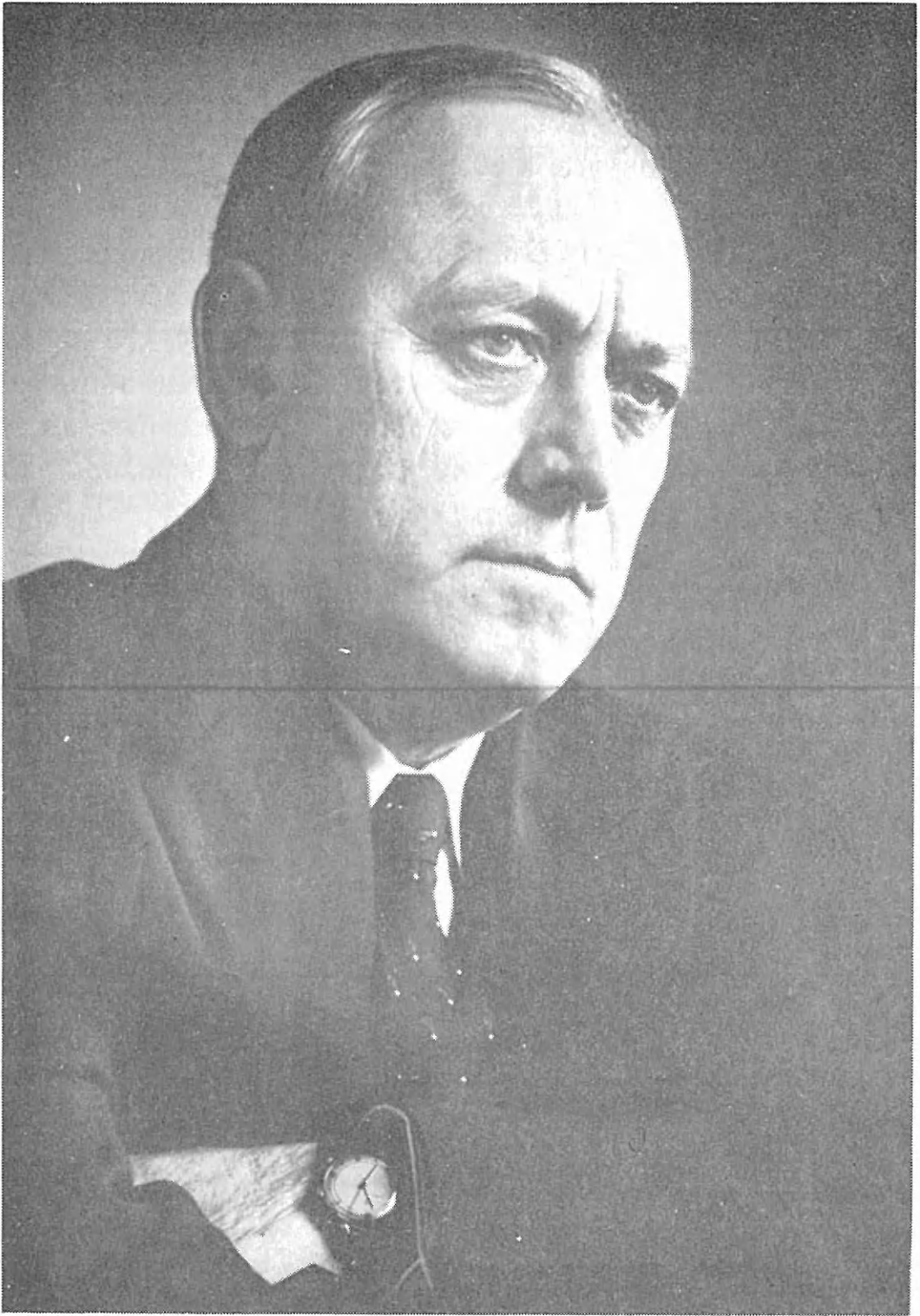
Ціла група семінаристів з останнього випуску, і то кількісно значна, пішла у життя, відважно переплигаючи через численні „колоди”, оминаючи скелі й рифи, зовнішньо пристосовуючись, але внутрішньо залишаючись незміненими. Це ті, які ставили собі за ціль здобути за всяку ціну вищу освіту. Може то були більш вольові та динамічні натури, а може їм просто поща-

стило. Тільки ж і їм довелося йти — *Ad astra per aspera* — „до зірок через терни” ... На кожному кроці потрібно було заохороняти себе від „чисток” та недрімлючого ока влади всілякими формами соціальної мімікрії та прикривати такі тяжкі гріхи, як соціальне походження, духовну освіту, участь у національному житті, не кажучи вже про збройну участь, різними посвідками, довідками, відрядженнями, „путівками” та іншими бюрократичними камуфляжами. Хто діставав „командировку” до ВУЗ’у з профспілки РОБОС’у, хто з профспілки РОБЗЕМЛІС’у, хто заслонювався комнезамською посвідкою, хто перекручував або вмонтовував у своє прізвище іншу літеру, хто цілком змінював його, хто „змивався” на Донбас і вже звідтіля тріумфально входив у життя як почесний шахтар ітд. ітп.

Так ціла плеяда цих настирливих позакінчувала вищі школи

Проф. М. ПОДРУЦЬКИЙ при праці інженера консультанта в США.

М. ГАДЗІНСЬКИЙ – кол. доцент математики Одеського Університету. В США з 1949 р. професор фізики Інституту Техналогії у м. Рочестері та декан фізичного департаменту цього Інституту.

та нероз у житті й на праці пересвідчувалися як багато цінного і ґрунтового дала їм їхня Альма-Матер. Були серед них агрономи: О.Козинський, М. Лопатюк, В. Гарба, О. Бровкин, М. Білошицький, К. Туркевич, П. Лозинський і інженери: А. Гудзовський, М. Подруцький, І. Стрілецький; більшого та меншого калібру педагоги: З. Футорович, О. Філіповський, А. Волянський, Ю. Коркош, М. Гадзінський, С. Цвітун. Серед імен тих бачимо людей із солідним науковим та громадсько-політичним стажем.

М. Білошицький – професор Тимірязевської /б. Петрово–Разумовської / С–Г Академії.

М. Подруцький – кол. професор і декан будівельного ф-ту Київського Політехнічного Інституту по кафедрі механіки та декан будівельного факультету. На еміграції працював за своїм фахом на будові мостів у Німеччині та США до 1960 р. Член Амер. Асоціації цивільних інженерів.

М. Гадзінський – кол. доцент математики Одеського Університету. В США з 1949 р. професор фізики Інституту Технології у м. Рочестері та декан фізичного департаменту цього Інституту.

Інж. А. Гудзовський – широко відомий у США публіцист та громадський діяч. Знаний з послідовної та конструктивної праці в еміграційному суспільстві. Зразок державно-соборницької постави в українських громадсько-політичних проблемах.

Що ж сталося зі світоглядом тих юних шукачів „золотого руна”, що їх ми бачили п’ятдесят років тому в семінарії за ретельними студіями матеріялістичних філософій Дарвіна-Геккеля та інших?..

Інж. А. ГУДЗОВСЬКИЙ

Багатьом з них полуда з очей спала дуже скоро, як тільки

ті гарні теорії ввійшли у конфлікт із практикою силоміць насадженого в життя вульгарного матеріалізму, що вміщався у пласку й цинічну формулу: „Бога нема, батька в морду, душа клітинка!”. Збурювалася проти цього цільна сільська природа їх, етичне та навіть естетичне ество її. Коли ж до того стали обгудовувати їх примусовим меню з марксівської кухні та напихати, як жид гуску галушками, ще й іншими відмінами матеріалізму – так званим історичним та діалектичним матеріалізмом, то за законами психології, у них почали зростати сили і течії внутрішнього спротиву й протесту.

Треба було пройти їм жорстоку науку життя, щоб аж на схилі літ дістатися до інших висновків, інших філософій та світоглядів і збагнути всю мізерію, обмеженість та механістичність тої філософії, яка здавалася колись в юності цілим об’явленням,

Так, пройшовши по великому колові життя через усі примудроші із закінченням на „ізма”, через усі тортури та „перековки” добрели вони знову до тої самої вихідної точки, з якої вирушали у світ ще своїми босими ногами, коли на зорі життя вводила їх мати у лагідний, гармонійний, невечірній світ Сотворителя...

К І Н Е Ц Ь

З М І С Т

1	Замість рецензії.
7	Передмова
9	I. Початки історії
13	II. Роля Семінарії в піднесенні із занепаду православ- ної віри на Поділлі. /Період 1797–1831./
22	III. Семінарія в добі посиленого обмосковлення Поділ- ля /1831–1863./
36	IV. Доба Валуївських утисків та невпинний зріст укра- їнської ідеї в народі і в бурсі /період 1863–1900./
54	У. Українство та Семінарія в міжчасі – 1900–1914 рр.
76	VI. Кінець школи. Останній випуск Семінарії 1913– 1919 рр. /За спогадами./
77	Учні. Адміністрація. Вчителі
97	Наука, розваги, побут
114	Війна. Евакуація. Революція і кінець Семінарії
153	Замість епілога

СПИСОК СВІТЛИН

- 4 Світлина автора з автографом.
- 2 Кам'янець-Подільський. Старовинна фортеця ХІУ–ХУІІ ст.ст.
- 3 Семінаристи 2-ої класи Ол. Потульницький та В. Зарицький. Посередині брат Потульницького студент Київського Комерційного Інституту.
- 5 Автор В. Гарба в третій класі Семінарії.
- 1 Юрко Приходько в третій класі Семінарії /за два роки перед розстрілом./
- 2 Троє „богословів” добровольців, що пішли у військо, козаки Другого Запорізького полку ім. гетьмана Петра Дорошенка – Василь Гарба, Федір Х–ий, стоїть Дмитро С–ий.
- 0 Василь Гарба у травні 1919 р. при закінченні Семінарії.
- 1 Семен Цвітун при закінченні Семінарії.
- 2 Кам'янець Подільський наших днів. Вигляд Нового Пляну. На передньому пляні „Казьонна Палата” і Олександро-Невська церква /зруйнована більшовиками/, зліва жіноча Маріїнська Гімназія ще далі на обрії височіє Семінарія.
- 5 На світлині д-р Тиміш Лісецький/крайній зправа/, полк. Василь Прихода та інж. Платон Цісар, з ними їх дружини та приятельки. Фото з 1954 року в санаторії на Словаччині.
- 6 Д-р економічних наук інж. Дмитро Піснячевський. Світлина з 1952 року. Помер у Парижі в 1966 році.
- 8 о. Миколай Трембовецький священик м. Кам'янця-Подільського розстріляний більшовиками. Світлина з 1914 р. при закінченні Семінарії.
- 10 Священик Ол. Потульницький в 1937 р. по звільненні з концтабору.

- 160 о. О. Потульницький головою Полтавської Округової Ради УАПЦ.
- 161 Проф. М. Подруцький при праці інженера – консультанта в США.
- 162 Проф. М. Гадзінський колишній доцент математики Одеського Університету. В США з 1949 року професор фізики Інституту Технології у м. Рочестері та декан Фізичного департаменту цього Інституту.
- 163 Інж. А. Гудзовський.

